

UNIwersytet IM. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej

Instytut Filologii Słowiańskiej

ROZPRAWA DOKTORSKA

Ninoslav Radaković

Chorwackie inspiracje piśmienniczej działalności bułgarskich
katolików w XVIII i na początku XIX wieku

Rozprawa napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Marioli Walczak-Mikołajczakowej

Poznań 2023

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
1. 1. Predmet, ciljevi i zadaci rada.....	5
1. 2. Korpus istraživanja.....	6
1. 3. Metodologija istraživanja.....	8
1. 4. Značenje istraživanja.....	10
2. PROSTORNO-VREMENSKI OKVIR BUGARSKE KATOLIČKE PISMENOSTI.....	12
2. 1. Podrijetlo katoličke manjine u Bugarskoj.....	12
2. 2. Iz povijesti (propagande) Katoličke Crkve u Bugarskoj.....	15
2. 3. Uloga bugarskih katolika u bugarskoj povijesti i kulturi.....	28
2. 4. Povijesni razvoj bugarskog jezika i književnosti.....	32
3. BUGARSKA KATOLIČKA PISMENOST.....	38
3. 1. Autori i djela.....	45
3. 2. Bugarska katolička pismenost u 19. stoljeću.....	55
4. JEZIK BUGARSKIH KATOLIČKIH PISACA.....	58
4. 1. Kratka jezična analiza prvih djela.....	60
4. 2. Usmjerena jezična analiza tekstova bugarskih katoličkih pisaca u 18. i na početku 19. stoljeća.....	78
4. 2. 1. Pravopisna ili ortografska razina.....	87
4. 2. 2. Gramatička ili morfološka razina.....	89
4. 2. 3. Leksička razina.....	90
4. 2. 4. Ostale razine.....	96
4. 2. 5. Nedosljednosti u jeziku bugarske katoličke pismenosti.....	96
4. 2. 6. Osnovne osobine jezika bugarske katoličke pismenosti.....	97

4. 3. Zaključno o jeziku bugarskih katoličkih pisaca uz komentar dosadašnjih istraživanja.....	101
5. ABECEDARIJ ILIRIZAMA U KNJIŽEVNOSTI BUGARSKIH KATOLIKA.....	111
5. 1. Napomene uz natuknice u hrvatskim rječnicima.....	117
5. 2. Napomene uz natuknice u bugarskim rječnicima.....	117
6. ZAKLJUČAK.....	119
SAŽETAK.....	126
STRESZCZENIE.....	128
SUMMARY.....	130
Popis preslika i tablica korištenih u radu.....	132
IZVORI I RJEČNICI.....	133
LITERATURA.....	134

1. UVOD

Jezik i pismenost, književnost i pisano stvaralaštvo imaju neprijepornu ulogu u povijesti i kulturi svakog naroda. U povijesti svih slavenskih naroda izvori pisma i pismenosti, a slijedom toga i književnosti, vezuju se uz proces pokrštanja i Crkvu, a Bugarska u tome nikako nije iznimka. Iako (ne samo danas) većinski pravoslavna, bugarska povijest puna je misijskih djelovanja Katoličke Crkve, a jezik kojim su pisali bugarski katolički autori u jednom je razdoblju pretendirao na to da postane književnim jezikom.

Bugarsku katoličku pismenost čine različita djela koja od sredine 17. stoljeća stvaraju Bugari rimokatoličke vjere za potrebe svojih istovjernika. Budući da većina književnih spomenika ostalih iz toga doba nema karakter umjetničke literature, nego su to uglavnom djela religiozne pismenosti te dokumenti o povijesti katoličanstva i njegovih djelatnika u Bugarskoj, u četverotomnoj *Povijesti bugarske književnosti* Bugarske akademije znanosti (objavljivanoj od 1963. do 1976.) navedeno je kako su 17. i 18. stoljeće najmanje poznato i najslabije proučeno razdoblje u povijesti bugarske književnosti te da ta djelatnost „zbog svoje izoliranosti i ograničene rasprostranjenosti ne igra nikakvu ulogu u razvoju cjelokupne književnosti”¹ (История, 1963: 402-409). Usprkos tome, a možda i upravo zbog toga, od sedamdesetih godina 20. stoljeća raste interes za proučavanje književnog i osobito jezičnog stvaralaštva bugarskih katoličkih pisaca, što traje do danas (npr. Georgiev 1973, Бехиньова 1975, Станчев 1975, Ivanova 1989, 1990, 1998; Walczak-Mikołajczakowa 2004, 2012; Ilieva 2010, 2017, 2028, 2020, Цибранска-Костова 2016, Абджијева 2017, 2023 i dr.), a istraživači ističu kako ta dokumentarna i religiozna produkcija daje vrijedne činjenične podatke ujedno izražavajući raspoloženje autora, koji svojim stilom i ideološkim crtama pokazuju povezanost s idejama i umjetničkim smjerovima tog vremena; osobine stila

¹ Navodi iz djela koja nisu pisana ili objavljena na hrvatskom jeziku donose se u prijevodu autora rada.

katoličkih pisaca duboko su se ukorijenile i u stilu pravoslavnih autora, čemu se često vraćaju i književnici bugarskoga narodnog preporoda.

Ipak, glavnu ulogu u proučavanjima bugarske književnosti 17. i 18. stoljeća imaju jezikoslovna istraživanja. Brojni istraživači ističu kako su se u svakodnevним kontaktima i propovijedima bugarsko katoličko stanovništvo i svećenici (koje često nazivaju pavličanima²) služili „čistim bugarskim jezikom” (tj. svojim dijalektom), dok se njihov književni jezik razlikovao ovisno o vremenu u kojem su živjeli. Znanstvenici kažu da je bio varijanta crkvenoslavenskoga zasićenog narodnim elementima, koji je u velikom stupnju pokazivao osobine govorenog jezika pojedinih regija. Svoj su književni jezik duhovni vođe bugarskih katolika zvali „slavenski, odnosno ilirski”, dok u korespondenciji s Kongregacijom za širenje vjere vrlo često čitamo i određenje *lingua nostra*. U tim pismima i njihovim prijevodima, pridjev ilirski (*illyricae*) preveden je različito: naš, slavenski, slovinski, bugarski, hrvatski. Stoga i ne čudi da su istraživači dosad uglavnom govorili o svojevrsnoj mješavini crkvenoslavenskog i bugarskih dijalektizama uz primjesu hrvatskih, bosanskih i/ili srpskih izraza (usp. Miletić 1903: 13; ПЕНЕВЪ 1930: 297; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 35). Mogli bismo, dakle, reći kako je jezičnu praksu bugarskih katolika toga doba (slično kao i hrvatsku srednjovjekovnu književnu produkciju) karakterizirala trojezičnost: historiografska djela pisana su na latinskom, ilirski je bio rezerviran isključivo za religiozna djela, koja su bila namijenjena vjernicima i objašnjavala dogmatske i teološke probleme, a svakodnevne komunikacijske potrebe ispunjavao je narodni govor, odnosno dijalekt. Djela pisana na ilirskom jeziku dolazila su do svih Slavena u Osmanskom Carstvu, a literatura pisana na latinskom (ne samo zbog jezika nego i zbog tematike vezane uz religiju i političku problematiku na Balkanu) pronalazila je brojne čitatelje na Zapadu i uzrokovala porast zanimanja za sudbine slavenskih naroda pod osmanskom vlašću.

² Više riječi o podrijetlu naziva *pavličani* bit će u sljedećem poglavlju.

1. 1. Predmet, ciljevi i zadaci rada

Znanstvena pažnja u ovom radu bit će usmjerena na pisanu djelatnost bugarskih katolika u 18. i na početku 19. stoljeća, odnosno na bugarsku katoličku književnost (u značenju 'cjelokupno pisano stvaralaštvo') ili pavličansku pismenost, kako je mnogi zovu, pri čemu će najviše pažnje biti posvećeno njezinim jezičnim osobinama. Naime, u bugarskoj i poljskoj znanstvenoj literaturi redovito se spominju različiti utjecaji na jezik bugarskih katoličkih pisaca, između ostalih i hrvatski, pa možemo reći da je glavni cilj rada detaljnije proučiti te utjecaje, dokazati postojanje hrvatskih elemenata u tadašnjem jeziku bugarskih katolika, odnosno pronaći hrvatske tekstove koji su poslužili kao uzor za stvaralaštvo spomenutoga kruga pisaca. Postojeći radovi o toj temi na bugarskom i poljskom jeziku samo navode kako hrvatski utjecaji na bugarski jezik tog doba (ne) postoje i deklarativno ih navode (ili objašnjavaju na druge načine), dok radovi objavljeni na hrvatskom manje pažnje posvećuju jeziku djela, a više stvaralaštvu i utjecaju tih autora na katoličku književnost općenito. Pokušat ćemo odrediti je li navodni hrvatski jezični utjecaj isti kod svih autora, a osobito tijekom oba stoljeća intenzivnog rada tih pisaca, što nas dovodi do sljedećeg cilja: utvrditi jesu li ti utjecaji bili istog intenziteta u svim razdobljima svoga trajanja.

Do ostvarenja ciljeva rada vodi ispunjavanje njegovih glavnih zadataka: usmjerena jezična analiza pojedinih tekstova bugarskih katoličkih pisaca 18. i 19. stoljeća, izdvajanje i definiranje elemenata koje u tim tekstovima određujemo kao hrvatski utjecaj, opis pravopisnih, gramatičkih, leksičkih osobina koje u tadašnjem jeziku bugarskih katolika smatramo hrvatskim utjecajem te konstatiranje možebitne promjenjivosti njihova trajanja ili učestalosti tijekom godina.

1. 2. Korpus istraživanja

Istraživanje je obavljeno na dostupnim tekstovima bugarskih katoličkih pisaca iz 18. i s početka 19. stoljeća. Riječ je o djelima Krste Pejkića (*Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*, Venecija, 1716.), Pavla Duvanlije Gajdadžijskog, Petra Kovačeva Carskog i anonimnih autora koji su stvarali na bugarskom jeziku na prijelomu 18. i 19. stoljeća. Djela Bakšića i Pejkića su tiskana, a djela ostalih autora sačuvana su u rukopisima čije su fragmente objavljivali Ljubomir Miletić (Милетич 1903), Božidar Dimitrov (Димитров 2017), Mariola Walczak-Mikołajczakowa (Walczak-Mikołajczakowa 2004), Magdalena Abadžieva-Jordanova (МагдаленаАбаджиева-Йорданова 2017), Lilija Ilieva (Илиева 2020), dijelom u samostalnim knjigama, a vrlo često kao dijelove znanstvenih djela.

Kao vremenske granice istraživanja služe važni događaji u povijesti katoličanstva u Bugarskoj: kraj 17. i početak 18. stoljeća u bugarskoj povijesti obilježava slom antiturskog Čiprovačkog ustanka i bijeg velikog broja katolika u Banat, dok je potkraj 18. stoljeća raspuštena bugarska franjevačka provincija, pa u misiju u sjevernoj Bugarskoj dolazi misionarski red zvan pasionisti, nakon kojih se na tome mjestu izmjenjuje još nekoliko crkvenih redova. Ujedno su u to vrijeme, tj. na kraju 18. ili na početku 19. stoljeća, nastali rukopisi koji se pripisuju posljednjim navedenim autorima. Zbog (kako nam se čini) tijesne povezanosti Pejkića i njegova djela s autorima koji su mu prethodili, Petrom Bogdanom Bakšićem i Filipom Stanislavovim, istraživanjem su dotaknuti i njihovi tekstovi (Bakšićeva *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csoviçanskoga*, objavljena u Rimu 1637. godine, i Stanislavovljeve *Abagar*, tiskan u Rimu 1651.).

Krenemo li kronološkim redom, korpus istraživanja čine sljedeći naslovi:

1. Petar Bogdan Bakšić, *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csoviçanskoga*: riječ je o prvom objavljenom djelu bugarskoga katoličkog autora, preradi meditativnog štiva *Razmišljana svetog Bonaventure o Gospodinovoj mucii*.

2. Filip Stanislavov, *Abagar*: prva bugarska tiskana knjiga s elementima novobugarskog jezika.
3. Krsto Pejkić, *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*: teološka kontroverzija o međuvjerskim razlikama.
4. Pavao Duvanlija Gajdadžijski, duhovne i ostale pjesme zastupljene u antologiji bugarskih katoličkih autora objavljenoj 2004.
5. Petar Kovačev Carski, djela zastupljena u spomenutoj antologiji bugarskih katoličkih autora i transliteraciji iz 2017.
6. djela anonimnih autora objavljena u antologiji bugarskih katoličkih autora 2004.

O bugarskoj katoličkoj književnosti i jeziku kojim je pisana prvi piše bugarski jezikoslovac Ljubomir Miletić, koji objavljuje prva djela o povijesti katoličke propagande u Bugarskoj (Милетич 1894), bugarskim katolicima i njihovoj pisanoj djelatnosti (Милетич 1903) te narječju (Милетич 1912). U tridesetim godinama pažnju im posvećuje Bojan Penev (Пеневъ 1930), a ponovni procvat interesa za pisanu djelatnost pavličana donose 70. godine 20. stoljeća. Tada njihovu civilizacijsku i kulturnu ulogu proučava Bechyňová (Бехињова 1975), na što se nastavljaju radovi o pavličanskoj poeziji Krasimira Stančeva (Станчев 1975) te jezična istraživanja Najde Ivanove o ulozi ilirskog jezika u stvaralaštvu bugarskih katolika (Иванова 1989, 1990, 1998 i dr.), kao i radovi Mariane Tsibranske-Kostove (Tsibranska-Kostova 2016), koja se pridružuje Magdaleni Abadžievoj-Jordanovoj u istraživanju jezičnih osobina tekstova bugarske katoličke pismenosti i proučavanju različitih vrsta leksika u njima (Абадџиева 2014а, 2014б, 2017; Абадџиева-Йорданова 2017; Цибранска-Костова, Абадџиева ?). Jezik bugarskih katoličkih autora druge polovice 18. stoljeća proučava i opisuje Mariola Walczak-Mikołajczakowa (Walczak-Mikołajczakowa 2004), koja u istoj knjizi donosi antologiju tekstova bugarske katoličke književnosti.

Pri pisanju rada velika pomoć bila su djela bugarskih katoličkih pisaca koja je pronašla, opisala i prevela Liliya Ilieva (2010, 2017, 2020), kao i Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te internetska stranica projekta *Gutenbergova revolucija i Bugari*.

1. 3. Metodologija istraživanja

Na tekstovima bugarskih katoličkih autora provedena je usmjerena jezična analiza, filološka metoda osmišljena za izradu ovog rada, koja se temelji na uobičajenim lingvističkim metodama analize, komparacije i kontrastiranja leksema na nekoliko razina. Tijek istraživanja izgleda na sljedeći način: potražiti sve dostupne informacije o bugarskoj katoličkoj književnosti, njezinim autorima i djelima te hrvatskim leksikografskim djelima koja postoje u to vrijeme, proučiti pravopisna i gramatička pravila u tim priručnicima, u tekstovima bugarskih katoličkih književnika pronaći, označiti i izdvojiti sve grafeme (skupove grafema), riječi, oblike, fraze i ostale primjere koji mogu potjecati iz hrvatskog jezika, usporediti bugarske grafeme, riječi i oblike s grafemima, riječima i oblicima u hrvatskom jeziku, izdvojiti primjere koji su isti u oba jezika, usporediti primjere s dostupnim povijesnim i suvremenim bugarskim jezičnim oblicima. Odmah na početku postalo je očigledno kako je, paradoksalno, nacionalna odrednica *hrvatski* (a u skladu s njom i *kroatizam*) preuska da objedini sve utjecaje na jezik bugarskih katolika koji su se širili iz pera hrvatskih autora, stoga je u ovom vremenskom okviru zadržan naziv jezika *ilirski* ili *slovinski*³ te *ilirizam* kao općeniti naziv za sve ilirske utjecaje (na svim proučavanim razinama: ortografskoj, morfološkoj, leksičkoj) na jezik bugarskih katoličkih autora.

Smisao usmjerene jezične analize najlakše je objasniti putem suprotnosti. Ako uzmemo da je suprotnost usmjerenoj – sveuobuhvatna, cjelovita jezična analiza svih ortografskih, fonetskih, morfoloških, sintaktičkih, semantičkih osobina nekog teksta/jezika,

³ Razlozi za ovu odluku detaljnije su objašnjeni kasnije.

onda će usmjerena analiza biti – kako joj i ime kaže – usmjerena na izabrane, a ne sve osobine tog teksta/jezika. Na tekstovima bugarskih katoličkih autora usmjerena jezična analiza podrazumijeva ponajprije ekscerpiranje i dodjeljivanje primjera (riječi, njihovih oblika, različitih konstrukcija i sl.) koji se smatraju utjecajem ilirskog jezika određenoj razini, a razine mogu biti:

1. Pravopisna ili ortografska razina odnosi se na način kako pojedini autori bilježe pojedine glasove, bilježe li grafeme za zvučne glasove na mjestu grafema za bezvučne i obratno, pišu li nenaglašene riječi sastavljeno i rastavljeno od naglašenih, kakav refleks *jata* koriste i provode li betacizam ili vitacizam. Primjeri na pravopisnoj razini bit će uspoređeni s onime što smatramo normativnim priručnicima ilirskog jezika, a obratit će se pažnja i na to pridržava li se neki autor pravila dosljedno ili sporadično. Normativnim priručnicima ilirskog jezika ponajprije smatramo prvu hrvatsku gramatiku, *Institutionum linguae illyricae* Bartola Kašića, izdanu 1604. u Rimu, i rječnik Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga*, čije je tiskanje počelo 1649. u Loretu, a završeno 1651. u Anconi.
2. Gramatička ili morfološka razina podrazumijeva oblike riječi korištene u tekstovima. Pažnja se ponajviše usmjerava na deklinaciju imenskih riječi i konjugaciju glagola, a ekscerpirani primjeri bit će uspoređeni s gramatikom ilirskog jezika i opisom pavličanskog narječja. U slučaju da je u primjeru zabilježen različit nastavak od onog u opisu pavličanskog narječja, primjer će biti opisan kao utjecaj ilirskog jezika.
3. Leksička razina upućuje na podrijetlo leksema. Ekscerpirani primjeri uspoređuju se s rječnikom *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje, *Rječnikom književnog bugarskog jezika na narodnoj osnovi* Bugarske i Ruske akademije znanosti, prema potrebi i *Etimološkim rječnikom hrvatskoga jezika* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te

ostalim etimološkim rječnicima (ponajprije Skoka i Snoja), a zatim se tumače u skladu s dobivenim informacijama.

4. Posljednja razina uključuje sve osobine ili osobitosti u načinu izražavanja i pisanja bilo kojeg autora koja može biti utjecaj ilirskog jezika, a nije obuhvaćena prethodnim razinama. Ova razina najčešće uključuje upotrebu kontaktnih sinonima.

Nakon provedene usmjerene jezične analize tekstova bugarskih katoličkih autora predstavljeni su najtipičniji primjeri upotrebe (skupine) grafema, riječi, oblika, konstrukcija ilirskog podrijetla na različitim razinama u bugarskom jeziku, pri čemu se neki primjeri odnose na više razina; sastavljen je abecedarij ilirizama u književnosti bugarskih katolika kako bi se iz njega i ostalih dobivenih podataka pokušali izvući zaključci o utjecaju ilirskog jezika na bugarski.

Osim uobičajenih filoloških metoda, pri pisanju rada korištena je i povijesna metoda tijekom konzultiranja povijesnih dokumenata u potrazi za podacima o povijesnim događajima i osobama.

1. 4. Značenje istraživanja

Potreba za ovakvim istraživanjem izvire iz činjenice što na hrvatskom jeziku postoje malobrojni radovi o spomenutoj temi. Osim što ih nema mnogo, oni su ujedno posvećeni drugim njezinim aspektima. Ovaj rad naslanja se na ipak brojnije radove objavljene na poljskom i osobito bugarskom jeziku, ujedno ih pokušavajući proširiti i dopuniti. Rezultati ovog istraživanja mogu predstavljati doprinos dosadašnjim istraživanjima pisane djelatnosti bugarskih katolika i donijeti nove spoznaje koje mogu biti korisne u komparativnoj slavistici, odnosno u proučavanjima povijesnog razvoja i međusobnih utjecaja slavenskih jezika. Osim toga, svi spomenuti dodatni ciljevi ovog rada mogu biti osnova za daljnja istraživanja

hrvatskog i bugarskog jezika (religiozne književnosti) na mnogim područjima: jezičnom, povijesnom, kulturnom i društvenom.

1. PROSTORNO-VREMENSKI OKVIR BUGARSKE KATOLIČKE PISMENOSTI

Početak 20. stoljeća bugarski jezikoslovac Ljubomir Miletić (Милетић 1903) predstavio je bugarsku katoličku književnost znanstvenoj javnosti objavljujući fragmente djela u raspravi *Naši pavličani*, no pavličansku pismenost, kako je još zovu, mnogi dugo nisu uključivali u tijekove razvoja bugarskog jezika i književnosti. Od 70-ih godina 20. stoljeća naovamo primjećuje se sve veći interes za pisanu djelatnost bugarskih katolika, zvanih pavličanima, a otkrića i rezultati istraživanja pokazuju kako je njihova uloga u bugarskoj povijesti i formiranju bugarskog jezika (bila) podcijenjena. U ovom dijelu rada pokušat ćemo objasniti podrijetlo dvostrukog naziva (bugarski katolici / pavličani), navesti poznate činjenice o njihovom podrijetlu i povijesnim okolnostima bitnima za pavličane i Katoličku Crkvu u Bugarskoj. Opisat ćemo povijesne događaje i njihove aktere te pokušati ocijeniti ulogu i važnost bugarskih katolika u bugarskoj povijesti. Na kraju će povijesnim događajima i ličnostima biti pridružena periodizacija razvoja bugarskoga jezika i književnosti.

2. 1. Podrijetlo katoličke manjine u Bugarskoj

Bugarske katolike često zovu *pavličanima*⁴ (bug. *павликяни*, polj. *paulicjanie*, eng. *Paulicians*) prema pripadnicima dualističke i ikonoklastičke kršćanske sekte, nastale na

⁴ U hrvatskih i srpskih autora koji su se zanimali problematikom bugarske katoličke pismenosti ili pojedinim njezinim autorima odnosno djelima pronalazimo oblike *pavličani* (Turčinović 1973; Živković 1993) i *pavlikijani* (Grickat 1985, Pilar 2007), a radovi i istraživanja o bugarskoj manjini u Banatu donose još oblike: *paulikijani*, *palčeni*, *palčani*, *palkene*, *pavlikene*, *palukene* (usp. Янков 2003, Nikolin 2008, Vučković 2008). U ovome radu prednost je dana obliku *pavličani* iz sljedećih razloga: 1. bugarski skupovi *кя*, *кю* u hrvatskom se obično ostvaruju kao *ča*, *ču* (*дюкян* – *dućan*, *кюфме* – *čufte*), 2. bez obzira na brojnost mogućih naziva, oblik *pavličani* je ipak najčešći u proučenoj literaturi, a ostali oblici često su i u djelima koja ih spominju određeni kao dijalektalni, regionalni, lokalni ili čak pogrđni, 3. oblik *pavličani* običan je u hrvatskom jeziku i od njega se lako mogu izvoditi i ostali oblici (npr. pridjev *pavličanski* itd.), 4. uvjetno bismo mogli reći da je u obliku *pavličani* sadržana umanjenica imenice *Pavao*, koja je navodno u korijenu naziva sekte (usp. Fortescue 1911; POLENC).

temelju maniheizma sredinom 7. stoljeća u Armeniji. Njihovo ime najvjerojatnije potječe od apostola Pavla, kao i učenje, koje pretpostavlja postojanje dvaju suprot(stavlje)nih načela – boga dobra, tvorca duhovnog svijeta, i boga zla, tvorca materijalnog svijeta – odbacujući crkvenu hijerarhiju i rituale (BRIT; POLENC; Živković 1993: 43; Nikolin 2008: 34). No u povijesti pokreta pojavljuju se još dva Pavla koji bi mogli biti zaslužni za njegovo ime: Pavao iz Samsata, tumač Pavlovih poslanica, na temelju kojih je Konstantin Mananalski učenje sastavio (POLENC; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 13), te Pavao iz Armenije, obnovitelj maniheizma, koji ih je konsolidirao i reformirao njihove administrativne jedinice (Такела 1894: 104, Vaneigem 1993: 386). Tijekom 8. stoljeća bizantski car Konstantin V. Kopronim naseljava ih u područje grada Filipopolisa (današnjeg Plovdiva) u Trakiji kako bi branili granicu od provala Bugara, a njihove utvrde bile možebitna baza za osvajačke pohode prema sjeveru (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 15, Радева 2006: 19). Drugi val naseljavanja pavličana u današnja bugarska područja događa se tijekom 10. stoljeća, nakon čega se polako jezično sjedinjuju s lokalnim stanovništvom. U sljedećim stoljećima neke se skupine u strahu pred Turcima sele na sjever u okolicu naselja Svištov i Nikopol⁵. Prolaskom vremena poznata militarnost i religiozna posebnost pavličana se ublažavaju i oni postaju meta misionarskih djelovanja Katoličke Crkve (usp. Милетич 1903, Walczak-Mikołajczakowa 2004, Радева 2018). Najveći dio pavličana preuzima katoličanstvo, zahvaljujući kojem i unutar kojega su mogli i uspjeti sačuvati svoju posebnost, ujedno ne zapostavljajući jedinstvo s Bugarima. Manje skupine koje su prihvatile pravoslavlje ili islam izgubile su vezu sa starom etničko-religioznom grupom (Радева 2018: 35).

⁵ Neki povjesničari idu korak dalje i govore o postupnom širenju pavličana i njihova učenja u područja današnje Sjeverne Makedonije, Bosne, Dalmacije, Italije, Španjolske itd., povezujući pavličanski pokret s kasnijim srednjovjekovnim hereticima kao što su bogumili, patareni, katari i valdezi te ih nazivaju „protestantima prije protestanata” (usp. Такела 1894: 135, BRIT, Vaneigem 1993: 388, Nikolin 2008: 15).

Spomenimo na ovome mjestu i apokrifnu legendu o podrijetlu pavličana koju je prvi objavio povjesničar književnosti, arheolog i folklorist Jordan Ivanov (Йордан Иванов)⁶ 1922., a njezin drugi prijepis folklorist i povjesničar Julijan Andrejevič Javorski (Юлиан Андреевич Яворский) 1928. godine. Legenda⁷ najvjerojatnije potječe iz 16. stoljeća, a govori o tome kako se đavao preobrazio u lijepog, mudrog i mirnog gramatičara Pavla te otišao u Kapadociju kako bi služio Baziliju Velikom. Bazilije Veliki dao mu je da prepisuje sve knjige, za što su angažirana još dvojica učenika. Želeći svoju radost izazvanu dobro obavljenim velikim poslom podijeliti s Ivanom Zlatoustim, Bazilije Veliki nalaže đavlu da mu napiše pismo. Međutim, već iz pisma Ivanu Zlatoustom odmah je jasno kako je riječ o đavolskom poslu. Odmah je došao u Kapadociju i zatražio da vidi dobroga gramatičara. Pozvao je đavla u crkvu, zatvorio sva vrata i počeo služiti misu te moliti. Pod utjecajem svetih riječi i čina đavao je prvo pokazao svoj strašan lik, a zatim se rasprsnuo. Nakon što su sve đavolje knjige skupljene i spaljene, Bazilije je upitao Zlatoustog što će učiniti s dvojicom učenika, a on mu je odgovorio kako su oni kršćanski sinovi i treba ih poštedjeti s nadom da će se vratiti na pravi put. Učenici su napustili Kapadociju i otputovali u bugarsku zemlju, gdje su počeli učiti ljude. Ljudi koji su primili njihovo učenje, primili su zapravo đavolski zakon, slavili (nepravog) Pavla i nazvali se pavličani. Nakon nekog vremena Ivan Zlatousti krenuo je tražiti đavolje učenike i našao ih u Petriču, nedaleko od Plovdiva. Zapovjedio je da im oderu kožu i rekao: „Neka su prokleti pavličani i njihovi učitelji!” (usp. Станчев 2016: 763-764)

Za stvaranje cjelokupne slike treba reći kako katolici u Bugarskoj ne potječu isključivo od pavličana. Prema riječima Krasimira Stančeva (Станчев 2008: 55–56) zajednica bugarskih katolika počinje se formirati potkraj 16. i početkom 17. stoljeća na temelju dvije „jednako

⁶ U zagradama nakon imena osoba u radu se često navode različiti oblici istoga imena zabilježeni na različitim jezicima ili u različitim izvorima.

⁷ Detaljnije o broju inačica spomenute legende, njihovim međusobnim sličnostima i razlikama te mjestima gdje se čuvaju v. Станчев 2016.

malobrojne grupe stanovništva bugarskih zemalja”: (1.) „starih” katolika u čiprovačkom kraju i (2.) bivših pavličana (u području između Nikopola i Velikog Trnova u sjevernoj Bugarskoj te oko Plovdiva u južnoj Bugarskoj) novoobraćenih na katolicizam⁸.

U mjesto Čiprovci⁹ u današnjoj sjeverozapadnoj Bugarskoj još u srednjem vijeku doselili su se saski rudari i zlatari, također katolici, koji su se tijekom stoljeća pobugarili, ali su zadržali svoju katoličku vjeru (Иречек 1978: 285). Zahvaljujući povoljnom položaju, razvijenom obrtu, trgovini te vjerskom i kulturnom životu, Čiprovci u 17. stoljeću postaju središte katoličke misionarske djelatnosti za Bugarsku. Nakon neuspjela i u krvi ugušena protuturskog Čiprovačkog ustanka 1688. godine pobunjenici su ubijeni, rastjerani ili preseljeni u okolicu Plovdiva, Svištova i Nikopola, odakle se jedan dio kasnije preselio u Banat te također razvio brojne razlike u odnosu na stare sunarodnjake i suvjerce, uključujući i zaseban književni jezik te vlastitu književnu djelatnost (usp. Милетич 1903: 20, Nikolin 2008: 3; Радева 2018: 35; Параскова Младенова 2021; Абаджијева 2023).

Tijekom stoljeća svi su bugarski katolici postali članovi homogene skupine kolokvijalno zvane pavličani.

2. 2. Iz povijesti (propagande) Katoličke Crkve u Bugarskoj

Nastojanja Katoličke Crkve da pusti korijenje u Bugarskoj imaju dugu povijest, čiji počeci sežu u prva stoljeća stare bugarske države. Neki autori smatraju da se povijest katolicizma u Bugarskoj može povezati čak s epohom kneza/cara Borisa – koji je na kraju ipak prihvatio kršćanstvo istočnog obreda (864. godine) – kada su navodno učinjeni prvi

⁸ Na istome mjestu Stančev navodi i podatke o broju katolika u bugarskim zemljama 1622. godine, koje preuzima iz pisma Petra Zlojutrića Soljanina Rimu: 4355 u čiprovačkoj regiji (uključujući mjesta Kopilovci, Željezno i Klisura), oko 4200 obraćenih pavličana (3500 u sjevernoj Bugarskoj i 700 u okolini Plovdiva) i 235 dubrovačkih trgovaca iz različitih velikih gradova, što ukupno čini oko 9000 duša (Станчев 2008: 56).

⁹ Ime mjesta Čiprovci također u različitim izvorima ima različite oblike: *Чипровац, Чипуровац, Чипрофче, Чипоруфца, Чипоровци, Кипоровец, Кипоровац, Кипровци* (usp. Мариновъ 1894), ali je u suvremenom bugarskom jeziku ustaljen oblik *Чипровци*, koji je u ovom radu korišten u svojoj latiničnoj varijanti.

koraci za približavanje Bugarske Rimu. Pisani dokazi govore kako je u 13. stoljeću učinjen pokušaj bugarskog dvora za uniju s Rimskom Crkvom, ali ni to nije urodilo širenjem katoličanstva u Bugarskoj (Дринов 1869: 78; Милетич 1903: 8; Иречек 1978: 306, Walczak-Mikołajczakowa 2004: 18–19). Iako su iz Rima između 1245. i 1291. godine u Bugarsku bili slani franjevci, tek je u drugoj polovici 14. stoljeća učinjen prvi pravi pokušaj da se katoličanstvo presadi na bugarsko tlo, i to među pripadnike pavličansko-bogumilske sekte, odnosno „naše pavličane bogumile” ili „prema Pejačeviću¹⁰, (...) 'manihejce i bogumile” (Милетич, 1903: 9). I tada su ta nastojanja bila vezana uz franjevački red – osnovan 1209. godine za vrijeme pape Inocenta III. – koji je imao sjedište u Bosni.

Naime, ugarski kralj Ludovik I. Anžuvinao uspijeva tijekom ljeta 1365. godine osvojiti Vidinsko Bugarsko Carstvo (oko grada Vidina u sjeverozapadnim područjima Bugarske), a na njegov poziv tamo ubrzo stiže osam franjevačkih redovnika, koji su za 50 dana obratili „dijelom u katoličanstvo i dijelom u uniju s rimskom crkvom” (Милетич, 1903: 9) do dvjesto tisuća ljudi „među pavličanima kao i među pravoslavicima” (Милетич, 1903: 9), „što je činilo trećinu stanovništva te regije” (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 19). Nažalost, svi podaci koji o tome postoje su nesigurni i preuveličani, što dokazuje i brz nestanak katolicizma u Vidinskom Carstvu odmah nakon povlačenja ugarske vojske 1369. godine. Bez obzira na nepouzdanost podataka, čini se da su tada franjevci prvi put uspjeli pokrstiti mnoštvo Bugara među pavličanima bogumilima u podunavskoj Bugarskoj, osobito u sjeverozapadnom uglu, gdje su grad Čiprovci, tadašnja saksonska katolička kolonija, i nekoliko okolnih sela bili poznati po sklonosti prema zapadnoj crkvi.

Miletić (Милетич 1903: 11–12) smatra kako je kratkotrajni uspjeh katolicizma u Vidinskom Carstvu za vrijeme ugarske invazije dao nov život spomenutoj katoličkoj koloniji

¹⁰ Franjo Ksaver Pejačević (Osijek, 15. srpnja 1707. – Požega, 7. listopada 1781.), hrvatski svećenik i povjesničar, autor *Povijesti Srbije (Historia Serviae)* (HRENC), odakle Miletić navodi citat.

i njezinim bugarsko-bogumilskim simpatizerima u okolici te ujedno omogućio da upravo Čiprovsko vojvodstvo kasnije postane glavno sjedište Katoličke Crkve u Bugarskoj kad su potkraj 16. stoljeća franjevački misionari ponovno raspalili plamen katolicizma. Malobrojni katolički djelatnici u čiprovačkoj regiji, uglavnom franjevci, bili su u bliskim odnosima s pavličansko-bogumilskim selima u sjevernoj Bugarskoj, a putem njih i s onima u južnoj, dok su istodobno održavali odnose s Rimom.

U 14. stoljeću u sklopu franjevačke provincije Bosne Srebrene osnovana je posebna Bugarska kustodija (*Custodia Bulgariae*) u južnoj Ugarskoj, u kojoj su glavni samostani bili osnovani između 1372. i 1385. u Severinu, Oršovi, Šebešu i Čerigu (usp. Fermendžin 1892, Милетич 1903). Franjevci tako kroz Čiprovce i sela koja mu pripadaju postupno djeluju među sjevernim pavličanima bogumilima, koji su bili u vezi sa svojom subraćom u plovdivskom području. Da se određena slaba katolička agitacija javljala s vremena na vrijeme među sjevernim i južnim pavličanima u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća potvrđuje i iznenadni konačni uspjeh franjevacu u drugoj polovici 16. stoljeća¹¹ u uvođenju katolicizma, kada misionari izvještavaju kako stanovništvo nije iznenađeno dolaskom novih apostola i čak ima neke nejasne predodžbe o Rimu i papi (usp. Fermendžin 1892, Милетич 1903, Walczak-Mikołajczakowa 2004).

Kad govorimo o utjecaju Katoličke Crkve na pavličane u 15. stoljeću, ne smijemo zaboraviti ni dubrovačke trgovačke kolonije¹² u Bugarskoj, ponajprije u Sofiji i Trnovu te u podunavskim gradovima Nikopol i Svištov. Svaka je kolonija imala svoga konzula, poseban trgovački sud, ali i bolnicu, groblje te crkvu, čiji su svećenici i trgovački predstavnici bili zaštićeni kao strani podanici i moglo im se suditi samo prema dubrovačkome pravu, a budući da nisu bili podanici Osmanskog Carstva, mogli su se slobodno kretati ne samo po Bugarskoj

¹¹ Katolička propaganda u Bugarskoj jača nakon Tridentskog sabora održavanog u razdobljima 1545. – 1549., 1551. – 1552., 1562. – 1563. (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 18; Radaković 2018: 170)

¹² Povlastice za trgovanje po Bugarskoj Dubrovčanima je još 1230. odobrio car Ivan Asen II. (HRENC)

(usp. Милетич 1903, Horvat 1924; Walczak-Mikołajczakowa 2004; Venier 2015). Miletić pak smatra da su Dubrovčani često dolazili u kontakt s pavličanima bogumilima, dok su tajni odnosi bugarskih i bosanskih bogumila mogući razlog za to što prvi katolički svećenici među bugarske pavličane dolaze upravo iz Bosne. Kao dokaz za to navodi kako je bugarski katolički biskup Bogdan (Deodat) Bakšić (Bakšev) (Богдан Деодат Бакшев), jedan od autora književnosti bugarskih katolika iz 17. stoljeća, rekao kako je kod pavličana našao sasvim stare rukom pisane bogoslužne knjige nastale „prije 300 godina na slavenskom pismu sv. Ćirila” (Милетич, 1903: 11).

Potkraj 16. stoljeća bosanski franjevci su „koristeći bliskost hrvatskog i bugarskog jezika i pod protekcijom Dubrovčana” (Милетич, 1903: 11) počeli propovijedati katolicizam među sjevernim pavličanima. Još do kraja 16. stoljeća bugarski katolici bili su pod nadležnošću franjevačke provincije Bosne Srebrene i bosanskog biskupa, a nakon dolaska franjevca Petra Zlojutrića Tuzlanina (Soljanina) (Petrus Solinatus, Петъръ Солинатъ Тузланинъ) iz grada Tuzle (Soli) u Bosni u Ćiprovce, koji se istaknuo uspješnim propovijedanjem među pavličanima, papa Klement VIII. odlučio je osnovati posebnu Sofijsku biskupiju (1601.) sa sjedištem u Ćiprovcima i odredio Petra Zlojutrića za prvog biskupa te (sofijske/serdikijske) biskupije (1601. – 1623.) (usp. Милетич 1903; Walczak-Mikołajczakowa 2004).

Problemi koje Katolička Crkva susreće u promociji na tom području su opće siromaštvo i s njim u vezi usmjerenost na svjetovne probleme, nedostatak crkava i nikad dovoljan broj svećenika, što otežava sudjelovanje u liturgiji, kao i nepismenost stanovništva, koja onemogućuje neposredni kontakt sa Svetim pismom. Misionarskim dužnostima pripala je stoga i edukacija, odnosno otvaranje škola. Već prvi biskup Petar Solinat počinje slati mladiće iz pavličanskih sela na Klementov kolegij (*Collegium Clementinum*) u Rim kako bi se tamo za papinska sredstva obrazovali i pripremili za svećenički i misionarski rad u

Bugarskoj, a njegov nasljednik na biskupskoj dužnosti Ilija Marinov (Eliae Marinić) 1624. u samostanu u Čiprovcima otvara prvu bugarsku školu. U školi su se koristili isti udžbenici kao i u svim franjevačkim školama u Bosni Srebrnoj, tj. između ostalih *Nauk karstjanski kratak* (Rim, 1628) i *Azbukividnik slovinskij* (Rim, 1629) Rafaela Levakovića, gramatika Manuela Alvaresa, latinski, ilirski i turski rječnici, dok u prepisci s Kongregacijom redovito čitamo molbe za slanje dodatnih naslova na ilirskom jeziku. Osim toga, u školi, a i ostalima osnovanima nakon nje¹³, poučavalo se na ilirskom (hrvatskom)¹⁴ jeziku. Učenici su učili čitati, pisati, gramatiku i matematiku, a kandidati za svećenike, nakon završetka osnovnog obrazovanja, još i latinski te osnove teologije, filozofije i logike (usp. Милетич 1903, Петканова 1997; Walczak-Mikołajczakowa 2004, ОУПП). Miletić o tome piše:

Budući da su se svi tadašnji bugarski franjevci školovali u koledžu u Loretu, gdje se predavalo na hrvatskom jeziku, i u školama u Bugarskoj uveli su isti nastavni jezik, kao i ćirilicu koju su koristili bosanski franjevci („bosanska ćirilica”). Zbog toga su u njihove škole uvedeni svi hrvatski udžbenici koji su se koristili i u bosanskim franjevačkim školama. Kao posljedica toga kod čiprovačkih katolika uveden je za književni jezik bosansko-hrvatski (Miletić 1903: 15).

Isto tako Miletić smatra kako je za uspjeh Petra Zlojutrića i ostalih franjevaca među pavličanima u velikoj mjeri zaslužno to što su govorili hrvatski i što su brzo uspijevali usvojiti bugarsko pavličansko narječje. Prema njegovim riječima, prvi franjevački misionari ostavili

¹³ Poznate su i katoličke škole u Kopilovcima, Željeznom, Trnčevici (Petkanova 1997: 549).

¹⁴ U hrvatskom jezikoslovlju višestruko se govori o višeznačnosti i univerzalnosti izraza *ilirski*, *slovinski* i sl. te njihovu ispreplitanju s izrazom i značenjem *hrvatski*. Isto ili slično poimanje prihvaćeno je i u ostalim (južno)slavenskim nacionalnim lingvistikama. Naime, i Miletić na nekoliko različitih mjesta u raspravi *Naši pavličani* izraze poput *lingua nostra*, *lingue illiricae* prevodi kao *bugarski jezik*. Kod njega je ipak vidljivo i kolebanje: *illiricae lingue nostrae* = хърватския езикъ (hrvatski jezik), „илирски езикъ” = славянски ез., (...) български („ilirski jezik” = slavenski jez., (...) bugarski) (Милетич 1903: 13; autorovi navodnici). Ipak, svi se znanstvenici slažu u ocjeni kako je upravo hrvatski bugarskim katolicima toga doba bio „službeni” jezik, odnosno jezik edukacije i crkve, a uskoro će pretendirati na to da postane književnim jezikom.

su veoma dobar dojam na bugarske pavličane i zadobili njihovo puno povjerenje, o čemu svjedoče mnogi slučajevi zabilježeni u misionarskim izvješćima¹⁵ (usp. Милетич 1903: 14).

Nakon smrti Petra Zlojutrića (1623.) prema odluci pape Urbana VIII. reorganizirana je prva franjevačka bugarska kustodija (*Custodia Bulgariae*) kojoj su pripadali cijela Bugarska te katolički samostani u Vlaškoj i Moldaviji. Naime, zbog većeg broja vjernika i povećanog opsega dušebrižničkog posla kustodija je prepolovljena: stvorene su dvije biskupije, od kojih je jedna – Marcianopolska ili Preslavska – obuhvaćala Moldaviju i sjeveroistočnu Bugarsku (uključujući i sjeverna pavličanska sela), s prijestolnicom u gradu Bacău u (tadašnjoj) Moldaviji (danas u Rumunjskoj), a drugoj, sa sjedištem u Sofiji, pripali su katolici u čiprovačkom i plovdivskom području te Vlaška (Fermendžiu 1887: 147). Međutim, biskupska prijestolnica nove provincije samo je službeno bila u Sofiji, a u stvarnosti je ostala u Čiprovcima, koji su zbog brojnog katoličkog stanovništva te nekih davnih privilegija vojnog i rudarskog grada bili najveće jamstvo za život i imovinu biskupâ. Upravo tu su stolovali svi biskupi bugarske nacionalnosti poslije Zlojutrića (usp. Милетич 1903; ПЕНЕВЪ 1930).

Prvi Soljaninov nasljednik bio je Ilija Marinov, podrijetlom iz stare bugarske boljarske¹⁶ obitelji u Čiprovcima, koji je stolovao od 1625. do 1641. godine (Иречек 1978: 495). Marinov nastavlja Zlojutrićevu prosvjetiteljsku misiju, tj. otvara već spomenutu školu u Čiprovcima i šalje pavličanske mladiće na školovanje u Italiju. Nakon odluke pape Urbana

¹⁵ Biskup Ilija Marinov 6. veljače 1631. u pismu Kongregaciji piše kako su franjevačka braća bila „mnogo voljena” među stanovništvom jer su se za nj mnogo trudila. Ujedno navodi kako ga je većina Bugara katolika iz pastve molila „neka kaže u Rimu da oni, kao roditelji, žele da im sinovi poslani na učenje u Loreto postanu franjevci, jer su samo s tom namjerom odlučili dati sinove na učenje u Rim”, a kad su se 1637. godine pojavile intrige u Rimu protiv franjevaca u Čiprovcima, Čiprovcani su Kongregaciji poslali dugo pismo u obranu male braće, u kojem govore kako nikako neće primiti druge svećenike osim franjevaca (Милетич 1903: 11; Fermendžiu 1887: 45).

¹⁶ *Boljar* ili *bojar* – naziv za vlastelina u Rusâ i Rumunjâ (na rumunjskom *boier*) te u nekim područjima Balkanskoga poluotoka, gdje se javio s dolaskom Bugara. Termin je iz pravnih spomenika ušao i u književnost južnih Slavena (HRENC).

VIII. (1627.) da se u Ilirski kolegij (*Collegium Illyricum*, Hrvatski kolegij) u Loretu svake godine primi po šest bugarskih štćenika, mladići iz sjeverne i južne Bugarske redovito tamo odlaze na školovanje, a mnogi od njih stupaju u tada među pavličanima veoma popularan franjevački red. U prvoj polovici 17. stoljeća obrazovao se tako gotovo cijeli prvi naraštaj bugarskih franjevac, među kojima ih je najviše bilo rodom iz Čiprovaca. Ti bugarski franjevci rukovodili su tijekom 17. stoljeća crkvenim i školskim djelovanjima među pokatoličnim pavličanima i iz njihovih su se redova birali svi katolički biskupi poslije smrti biskupa Zlojutrića.

U prepisci između Čiprovaca i Kongregacije za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) (osnovane 1622.) 1637. godine čitamo kako su sagrađeni samostani i crkve, pavličani su se obratili i učinili mnoga druga dobra („...и поградише се манастире и царкви и павлићане се обратише и многа друга добра учинише...” /Fermendžiu 1887: 43/), a u postojeće župe šalju se svećenici i vizitatori koji govore ilirski na kojem se spomenuta korespondencija često odvija.

Poslije Marinova, u razdoblju od 1641. do 1674. godine, biskupom postaje dotad pomoćni biskup Petar Bogdan Bakšić, koji je također potjecao iz Čiprovaca. Taj aktivni i obrazovani Bugarin središnja je figura u povijesti propagande u 17. stoljeću, a njegovo djelovanje od velikog je značenja za duhovno i nacionalno buđenje bugarskih katolika u njegovoj biskupiji (Пеневъ 1930: 263). Biskup Petar Bogdan zaluzan je za pokretanje misijskih djelovanja i u plovdivskoj regiji (još kao pomoćni biskup oko 1637.) jer je prve podatke o broju i uopće postojanju pavličana u Plovdivu i okolici biskup Zlojutrić primio tek 1622. godine. U pismu Kongregaciji za širenje vjere 1643. Bogdan moli da se u južnu Bugarsku uputi barem jedan svećenik, Bugarin, učenik Ilirskoga kolegija Giacomo Homodei, a pismo potpisuje kao „biskup sofijski, administrator Trakije”. Tri godine nakon toga, tijekom posjeta sela u kojima je djelovao Homodei, nadbiskup je ustvrdio kako je značajno porastao

broj katolika na tom području i zamolio slanje još jednog misionara (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 23-24). Osim toga, Bogdan nastoji preoblikovati Sofijsku biskupiju u nadbiskupiju, što mu je uspjelo 1644., a u to vrijeme nastaju i ostale nove (nad)biskupije na Balkanu: Marcianopolska (Preslavska), Nikopolska, Ohridska, Skopska, Srpska. U vrijeme biskupovanja Petra Bogdana cvjetalo je djelovanje bugarskih franjevac, izgrađena je nacionalna svijest bugarske katoličke pastve, posebno u čiprovačkoj oblasti, tako da se čak počelo ozbiljno planirati ustanak protiv Osmanlija, koji se nešto kasnije (1688. godine) doista dogodio¹⁷.

U novoj Marcianopolskoj biskupiji prvim biskupom imenovan je franjevac Marko Bandulavić¹⁸ (Marco Bandulović Bandino Bosnese), rodom iz Skoplja (danas Gornji Vakuf-Uskoplje), kojega je predložio biskup Bogdan, ponajprije zato što je znao „vlaški (...) i ilirski jezik, koji upotrebljavaju i pavličani” (Fermendžiu 1887: 137). Biskup Bandulavić 1647. godine predložio je imenovanje nikopolskog biskupa (za dio marcianopolske biskupije pod vlašću Osmanlija) (Fermendžiu 1887: 180), a bez obzira na različita negodovanja s raznih strana, imenovan je Filip Stanislavov. Naime, Stanislavova su mnogi smatrali ne osobito inteligentnim i zamjerali mu navodno skitanje s dubrovačkim trgovcima i druženje s Turcima i Armencima (usp. Милетић 1903: 16–18). Nakon Bandulavićeve smrti Stanislavov je preuzeo njegove dužnosti do 1655., kada je smijenjen, a dužnost preuzima čiprovački franjevac Petar Parčević.

Bogdan, Parčević i Stanislavov umiru iste godine (1674.), a njihovi nasljednici Stefan Knežević i Antonij Stefanov nisu mogli nastaviti vodeću ulogu svojih prethodnika (Милетић

¹⁷ Prema riječima Miletića i Stančeva, i biskup Petar Bogdan Bakšić i cijeli franjevački kler na čelu s Petrom Parčevićem u svoje su vrijeme bili tajno zauzeti političkim pregovorima i pripremanjem općeg ustanka protiv Turaka (usp. Милетић 1903: 19; Станчев 2008: 58; Sielimski 1999: 158).

¹⁸ Miletić mjestom Bandulavićeva rođenja pogrešno smatra makedonsko Skopje (a taj podatak preuzimaju još neki istraživači), pa njegov nadimak Bosnese objašnjava dugom službom u bosanskoj franjevačkoj provinciji. Isto tako pogrešno mu pripisuje autorstvo latiničnog djela na hrvatskom *Pištrole i Evandolja priko svega godišta* (Venecija, 1613), čiji je autor Ivan Bandulavić, Markov rođak, a možda i brat (usp. Милетић 1903; HBL).

1903: 19). U to vrijeme život bugarskih franjevaca i biskupa postaje sve teži zbog stalnih turskih sumnjičenja i praćenja bugarskih katolika, a posebno njihovih svećenika kao prijatelja Austrije. Nakon austrijske pobjede Turaka pod Bečom 1683. planovi o ustanku još su više ojačali, a nakon još jednog neuspjelog ustanka u Trnovu (1686.) i u Čiprovcima je u kolovozu 1688. proveden ustanak. Posljedice ugušenog ustanka bile su fatalne za Čiprovce i njegove stanovnike: mjesto je uništeno, a od čiprovačkih katolika spasili su se samo oni koji su preko Dunava pobjegli u Vlašku. Od svih bugarskih franjevaca tada je u Vlašku uspjelo pobjeći 14 ljudi, dok ih je 30–40 ubijeno, Sofijski biskup morao je napustiti zemlje pod turskom vlašću, a 1709. objavljena je uredba o zabrani provođenja katoličke propagande u Osmanskom Carstvu. Tako je završeno prvo razdoblje katoličke propagande u Bugarskoj, koja je potkraj 17. stoljeća uspjela Katoličku Crkvu učiniti popularnom među tek obraćenim bugarskim pavličanima (usp. Милетич 1903: 21; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 24).

Poslije neuspjela ustanka u Čiprovcima za bugarske katolike nastupili su dani teške kušnje: Turci više nisu vjerovali katoličkim svećenicima i otvoreno su podržavali različite mjere pritiska protiv pavličana kako bi ih odbili od katoličanstva. Prema jednom pismu bugarskog franjevca Krste Pejkića iz 1704. godine, u nikopolskoj biskupiji bila su samo dva katolička svećenika, ali su živjeli tako loše da su odlučili napustiti svoje stado. Miletić smatra kako su upravo u to vrijeme (na kraju 17. i početku 18. stoljeća) svi nepokršteni pavličani konačno prigrlili – jedni islam, drugi pravoslavlje (Милетич 1903: 66). Nakon bijega čiprovačkih katolika, od kojih su jedni ostali u Vlaškoj, a drugi prešli u Transilvaniju, Sofijska nadbiskupija bugarskih franjevaca potpuno je opustjela. Budući da je biskup Knežević otišao u Vlašku još prije ustanka i uskoro umro (1691.), Kongregacija se trudi ojačati barem Sofijsku nadbiskupiju i na upražnjeno mjesto Sofijskog nadbiskupa 1707. imenuje Pavla Jošića (Don Paolo Joscich) (Милетич 1903: 66).

Nakon Požarevačkog mira iz 1718. godine tzv. Mala Vlaška potpala je pod Austriju i austrijske vlasti ondje bugarskim katolicima daju različite povlastice te privlače ostale sjeverne pavličane. Pavao Jošić napušta Plovdiv 1719. godine i stolica Sofijskog nadbiskupa ponovno ostaje slobodna, kakva je uostalom bila i nikopolska još otkako je Antonij Stefanov nakon čiprovačke katastrofe napustio Bugarsku i otišao u Mađarsku. Nakon nekoliko pokušaja da se ispuni to mjesto napokon je 1722. za nikopolskog biskupa imenovan Dubrovčanin Marko Andrijaši (Марко Андрияши). Godine 1725., odlukom pape Benedikta XIII., premješten je u Plovdiv za Sofijskog biskupa, a Nikola Stanislavić (Никола Станиславичъ), nećak nekadašnjeg biskupa Filipa Stanislavova, postaje biskup bugarskih katolika emigranata i nikopolski biskup, iako nije smio živjeti u Nikopolu, nego u Craiovi, odakle je vladao i svojom nikopolskom biskupijom u Bugarskoj (usp. Милетич 1903: 20; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 25).

Između 1726. i 1730. uz poticaj i potporu Katoličke Crkve u Vlašku se preselilo oko 2000 pavličana, koji 1737., nakon izbijanja austrijsko-turskog rata, bježe dalje u Banat i Transilvaniju. Bježi i biskup Nikola Stanislavić, kojeg u Banatu imenuju čanadskim biskupom sa sjedištem u Temišvaru (1739.). Poslije toga Sofijska nadbiskupija ponovno ostaje bez titulara do 1753., kad je u Dubrovniku nikopolskim biskupom proglašen Nikola Puljezi (Nicolo Pugliesi), rođen u okolini Dubrovnika i obrazovan na Ilirskom kolegiju u Loretu. Tijekom boravka u Bugarskoj i djelomično Vlaškoj kao nikopolski biskup Puljezi uspijeva obnoviti narušen autoritet Katoličke Crkve među pavličanima u svojoj biskupiji, često se boreći s različitim pavličanskim praznovjerjima i starim narodnim obredima¹⁹. Zbog sumnje u protutursku djelatnost uhićen je 1766. zajedno s još dva misionara i nekoliko seljana i zatvoren, a crkva (podignuta 1760.) u selu Beljani (gdje je obično sjedio nikopolski biskup u 18. stoljeću) spaljena je. Nakon nekoliko mjeseci u turskom zatvoru, biskup je pušten te

¹⁹ Više o praznicima i običajima bugarskih katolika v. ЯНКОВ 2003.

zajedno s misionarima prognan iz Bugarske, poslije čega je imenovan dubrovačkim biskupom (1767.), a uskoro i glavnim katoličkim vikarom u Carigradu (1777.) (Милетић 1903: 73–74). Otprilike u isto vrijeme, 1775. godine, Petar Kovačev, poznat kao Kovačev Carski ili Petar Fabri Imperiali postao je apostolski administrator Nadbiskupije sofijsko-plovdivske (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 25).

Po izgonu Puljezija biskupska je stolica prazna sljedećih deset godina, sve dok potkraj 1776. godine odlukom pape Pija VI. nikopolskim biskupom nije postao Pavao Duvanlija Gajdadžijski (Павель Дованлија), koji je do tada također djelovao među južnim pavličanima. Iste godine iz nikopolske regije u Banat su se preselile nove pavličanske izbjeglice predvođene bugarskim franjevcem Mihailom Mirkovićem (Михаилъ Мирковичъ, Don Michele Mircovik), a vrlo je vjerojatno da su i drugi katolički misionari u Nikopolskoj biskupiji ozbiljno agitirali među pavličanima da se presele u Banat²⁰. Zbog već poznih godina u kojima preuzima biskupsku čast, Duvanlija nije mogao u aktivnosti ulagati energije koliko i njegovi prethodnici, ali je bio poštovan zbog učenosti i primjernog života. Redovito je živio u Rusčuku (današnji Ruse) kod dubrovačkih trgovaca, a poslije i u franjevačkom samostanu u Bukureštu (Милетић 1903: 75).

Iz različitih razloga bugarska franjevačka provincija uskoro je raspuštena i franjevci potpuno napuštaju Bugarsku, pa 1781. godine papa Pio VI. misiju u sjevernoj Bugarskoj predaje misionarskom redu zvanom pasionisti. Prvi pasionisti koje je Kongregacija dovela u Bugarsku bili su Francesco Fereri, koji je poslije postao nikopolski biskup, i Giacomo Sparandio, obojica Talijani. Dolaskom pasionista počinje novo doba u povijesti bugarskih katolika (Милетић 1903: 78–80; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 25). Naime, strani

²⁰ Miletic nagađa da su Turci dopustili Duvanlijino imenovanje samo zato jer je rodom iz Plovdiva, pa je bio i turski podanik. Naime, vjerovali su da kao rođeni Bugarin neće poticati lokalno stanovništvo da napusti domovinu, dok su sve katoličke misionare pridošle iz drugih zemalja smatrali austrijskim špijunima. Bilo kako bilo, posljednja grupa pavličana izbjegla je u Banat 1777. godine (usp. Милетић 1903: 75–77).

misionari nisu bili u stanju lagano proniknuti ni razumjeti bugarski narodni način života, a ni dobro razlikovati narodne obrede i praznovjerja, koji su bili zajednički pavličanima i pravoslavnim Bugarima, pa su uspjeli uništiti mnoge stare narodne tradicije. Naravno, taj je proces napredovao polako i nije prolazio bez mnogobrojnih sukoba s pastvom (Милетич 1903: 78).

Kraj 18. i početak 19. stoljeća obilježilo je još nekoliko ratova, kao i s njima povezane smrti i selidbe stanovništva. Nakon sklapanja mira u Bukureštu 1812. godine Bugarska je i dalje ostala pod osmanskom vlašću, a administrativne represije ponovno uzrokuju da se mnoge katoličke obitelji odlučuju na emigraciju. Na smanjenje brojnosti katolika u Bugarskoj svakako je utjecala i epidemija kuge koja je izbila uskoro nakon završetka rata. Apostolski vikar Filippo Squarcia (Филипъ Скварчия) 1824. godine navodi kako u Nikopolskoj biskupiji ne stanuje više od 2000 katolika (Милетич 1903: 322–333; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 160). U to vrijeme sasvim sigurno više nije bilo pavličana koji bi priznavali staru dualističku herezu. Oni koji nisu ranije prihvatili pravoslavlje ili katolicizam, sigurno su tijekom 18. i na početku 19. stoljeća postali skloni prelasku na islam. Ipak, naziv pavličani zadržao se i dalje, označavajući katolike, bez obzira na oštre prosvjede duhovnika.

Velika politička kriza u Osmanskom Carstvu dovodi do promjene administrativnog sustava i za bugarske katolike počinje razdoblje relativne slobode, a Kongregacija za širenje vjere dobiva mogućnost slanja svećenika iz različitih crkvenih redova iz zapadne Europe na Balkan. Tako su u 30-im godinama 18. stoljeća u Bugarsku poslani redemptoristi, a uskoro i kapucini, čiji je otac Andrea Canova postao apostolski vikar Sofijsko-plovdivske biskupije. Upravo u njegovu izvješću poslanom u Rim čitamo kako je 1848. godine u plovdivskom kraju živjelo više od 5890 katolika²¹ (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 162).

²¹ Broj katolika nastavio se povećavati jer u statistici biskupa Vincenta Peeva (1916. – 1941.) nalazimo podatke kako je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća u Sofijsko-plovdivskoj biskupiji živjelo više od 18 400 osoba

Drugu polovicu 19. stoljeća karakterizira širenje i jačanje unijatskog pokreta, odnosno želje za oslobođenjem od grčkoga duhovnog patronata, osobito nakon donošenja *Hatt-i hümayuna* 1856., kojim je sultan Abdul Medžid I. zajamčio jednakost pripadnika svih vjerskih zajednica, sigurnost života, časti i privatnog vlasništva. Papa Pio IX. potvrdio je uniju s Katoličkom Crkvom 22. siječnja 1860., a grčki patrijarhat ukinut je 3. travnja 1860. godine. Biskupom svih katolika u Bugarskoj postao je Josif Sokolski, kojeg je sljedeće godine sultan potvrdio poglavarom Bugarske Unijatske Crkve (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 164; HRENC).

Biskup Sokolski napustio je Bugarsku pod nejasnim okolnostima i uskoro umro u jednom samostanu u Kijevu, a njegovi nasljednici nisu uspjeli osigurati razvoj unijatskog pokreta. Nakon kratkotrajnog uspjeha susreo je otpor, bez obzira na reorganizaciju 1865. i 1883. godine, pa je u uniji s Rimom ostalo nekoliko općina u jugoistočnoj Bugarskoj i Trakiji. Bez obzira na uzlet nakon bugarskog oslobođenja od turskog ropstva i – prema riječima biskupa Jovčeva – „zlatno razdoblje u povijesti biskupije sofijsko-plovdivske” (cit. prema Walczak-Mikołajczakowa 2004: 166), ta mala zajednica ponovno doživljava osipanje nakon balkanskih ratova 1912. – 1913. i Prvoga svjetskog rata.

U svom prikazu stvaralaštva i opisu jezika bugarskih katoličkih autora druge polovice 18. stoljeća Walczak-Mikołajczakowa (2004: 166) navodi kako se Katolička Crkva u Bugarskoj razvijala i između dva svjetska rata, osobito od 1925. do 1935. godine, kada je dužnost apostolskog vizitatora obavljao Angelo Giuseppe Roncalli, koji je kasnije postao papa Ivan XXIII. (1958.). Nakon Drugoga svjetskog rata Katoličku Crkvu i njezine svećenike u Bugarskoj pogađaju nacionalizacija imovine te policijsko gonjenje i zatvaranje, a određene promjene događaju se nakon Drugog vatikanskog sabora (1962. – 1965.). Poslije promjene

rimokatoličke vjere, od čega 4000 u Plovdivu, 11 000 u okolnim selima, 3000 u Sofiji te nekoliko stotina u ostalim gradovima (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 162).

društvenog i političkog uređenja 1990. godine i donošenja novog ustava 13. srpnja 1991. godine religijskim manjinama zajamčena je jednakost i ponovno se počinju razvijati Katolička i već gotovo iščezla Unijatska Crkva.

Prema popisu stanovništva iz 2011. godine u Bugarskoj u ukupnoj populaciji (5 758 301 osoba) ima najviše pravoslavaca (4 374 135 osoba ili oko 76 %), dok je katolika tek 0,85 %, odnosno oko 48 945 ljudi, od čega 35 991 čovjek (oko 74 %) živi u gradovima (najviše u Plovdivu – 19 502), a 12 954 (oko 26 %) u selima (CENS).

2. 3. Uloga bugarskih katolika u bugarskoj povijesti i kulturi

Kad se raspravlja o bugarskim katolicima, vrlo često govori se o njihovu nevelikom broju te time uzrokovanom ograničenom doseg – odnosno čak izoliranosti – njihovih djelovanja i utjecaja; druga tema vezana uz bugarske katolike tiče se njihove (njihovih) sličnosti i različitosti od (pravoslavne) većine, odnosno veze s nekadašnjim bogumilskim hereticima. Neki istraživači tvrde da današnji katolici u Bugarskoj potječu izravno od pavličana iz Sirije i Armenije te smatraju da su u izolaciji od ostatka (pravoslavnog) bugarskog naroda sačuvali pojedine antropološke i jezične osobine. Možda to temelje na zapisu biskupa Petra Bogdana o bugarskim katolicima: „Naši (katolici) razlikuju se od njih (pravoslavaca) ne samo po religiji nego i po običajima, tradiciji, odjeći i izgovoru riječi” (Милевъ 1914: 32; cit. prema Пенева 1930: 288). Tako Takela (Такела 1894: 116) u članku o nekadašnjim pavličanima i tadašnjim katolicima u Plovdivu tvrdi: „Pavličani iz Plovdiva bili su Armenci. Preselili su se u Trakiju, zemlju potpuno pravoslavnu i, kao tvrdoglavi heretici, nisu održavali kontakt s pravoslavcima.” No odmah zatim se pita: „Zašto usprkos tome govore bugarski, zašto se ni u njihovu jeziku ni u običajima ne može naći ni traga nečeg armenskog?” (Такела 1894: 116)

Miletić je pak bio uvjeren kako pavličani nisu potomci pokrštenih heretika iz Azije; prema njegovu mišljenju, njihov jezik, odnosno dijalekt, potvrđuje njihovo bugarsko podrijetlo, ali smatra kako se usprkos nepostojanju genetske veze između bugarskih katolika i azijskih doseljenika mogao sačuvati naziv ovih drugih. Sugerira da je naziv ostao ne zahvaljujući samim pavličanima nego upravo zbog nesklonih im Grka i Turaka (a vjerojatno i pravoslavnih Bugara) (Милетич 1903: 5–6).

I Jireček na jednome mjestu kaže kako se „pavličanski tip jasno razlikuje od bugarskog i grčkog: ti su ljudi sitni, lica su im obično uska s dugim nosevima, gotovo svi su crnobradi i crnokosi” odnosno kako bi „proučavanje njihova jezika bilo zanimljiv zadatak” jer je primijetio da „bugarski jezik u njihovim ustima nekako posebno zvuči” (Иречек 1888: 144; cit. prema Милетич 1903: 3). Krasimir Stančev čak tvrdi kako pojmovi Bugari katolici i pavličani nisu potpuno isti. Pavličanima smatra jedino katolike iz plovdivskog područja, jer su oni, kako piše, potomci bogumila i članova pavlinske sekte (Станчев 1975: 63). Čini se kako slično stajalište u svojim tekstovima zauzimaju i Magdalena Abadžieva i Najda Ivanova.

No Miletić na nekoliko mjesta ponavlja kako su pavličani pravi Bugari i nikako se ne razlikuju od svoje „pravoslavne braće” – ni izgledom, ni jezikom, ni običajima. Ujedno preuzima podjelu pavličana – kojom se koriste i njegovi prethodnici – na sjeverne (u okolici Svištova i Nikopola) i južne (oko Plovdiva), ističući kako među njima također nema nikakvih razlika niti posebnosti u jeziku i običajima. Nakon što je posjetio sva pavličanska sela tijekom 1898. i 1899. godine, proučavajući „jezik, svakodnevni život i prošlost” pavličana u sjevernoj i južnoj Bugarskoj, zaključuje kako je njihov jezik „čisto bugarsko narječje bez i najmanjih primjesa”, smještajući njihov dijalekt u rupske bugarske govore; smatra kako je genetska veza tadašnjih bugarskih pavličana s doseljenicima iz Azije „slaba ili gotovo nikakva” jer su se doseljenici iz Azije vrlo brzo izmiješali s pripadnicima pavličansko-bogumilske hereze u Bugarskoj. Između ostalog dokaze za „čisto bugarski karakter pavličana” vidi i u njihovim

starim bugarskim osobnim imenima i prezimenima, „koja se u pisanim dokumentima mogu pratiti do tri stoljeća unazad” (Милетић 1903: 3–6).

No zadržao se naziv pavličani. Iako je isprva imao negativnu konotaciju, ističući odvojenost, različitost ljudi drukčije konfesije, danas ne možemo govoriti o negativnom karakteriziranju pavličana. Upravo suprotno – sve češće se govori o zaslugama katolika u razvoju bugarskoga narodnog pokreta, o organiziranju antiturskog ustanka u Čiprovcima, o njihovu angažmanu u razvoju prosvjete, kulture i nacionalne svijesti.

Jedna od prvih briga čiprovačkih biskupa bilo je otvaranje škola u zemlji jer su smatrali da će uz pomoć njih podignuti narodno obrazovanje i učvrstiti katolicizam. Zahvaljujući katoličkim svećenicima odgajanima na Zapadu na zapadnoeuropski način – koji su dio učenja ili službe proveli u mnogim europskim gradovima između Italije i Poljske – u Bugarsku stižu nove prosvjetne ideje i shvaćanja. Još jedna zasluga katoličkih svećenika je sudjelovanje u čuvanju bugarskog jezika; gotovo svi su misionari bili aktivni u pisanju i objavljivanju djela različitih vrsta: od molitvenika, zbornika, evanđelja, religioznih pjesama, teoloških rasprava, do udžbenika, gramatika i rječnika, čime popis njihovih djela nipošto nije iscrpljen. Iako je do 60-ih godina 20. stoljeća vladalo mišljenje kako su književnost i pismenost bugarskih katolika izolirane i bez utjecaja na glavni tijek razvoja bugarskog jezika i književnosti, kasnija istraživanja to opovrgavaju. Naime, Abadžieva (Абаџиева 2014) smatra kako je jezik bugarskih katolika druge polovice 18. stoljeća primjer za KENO (književni jezik na narodnoj osnovi, bug. *книжовен език на народна основа*), čime mu daje važno mjesto u razvoju bugarskoga književnog jezika.

I književno/pisano stvaralaštvo bugarskih katolika ima važniju ulogu nego mu se pripisivalo. Kao autor svijetu se kronološki prvi pokazao Petar Bogdan Bakšev, čija *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csovičanskoga*²² (prijevod

²² Mnogi istraživači prvotno su ovo djelo smatrali prvom bugarskom tiskanom knjigom.

Razmišljanja sv. Bonaventure o Gospodinovoj mucij) 1638. godine izdaje Kongregacija za širenje vjere. Djelo je pisano ilirskim jezikom, pa je sigurno bilo čitano i izvan bugarskih granica, a to svakako dokazuje činjenica da ju je cijelo jedno stoljeće nakon prvoga izdanja uz neznatne jezične izmjene objavio fra Marijan Lekušić iz Mostara.

Godine 1651. objavljena je prva bugarska tiskana knjiga, prvo tiskano djelo bugarskog autora, prvo djelo na novobugarskom jeziku – molitvenik Filipa Stanislavova *Abagar*, što još jednom potvrđuje nezaobilazno mjesto bugarske katoličke književnosti u tijeku nacionalnog razvoja²³.

Krsto Pejkić pisao je uglavnom na latinskom, a jedino njegovo djelo na ilirskom jeziku je *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne* (Trnava, 1716.), pisano bosančicom, koje je također preveo na latinski (*Speculum veritatis inter orientalem et occidentalem ecclesias refulgens*, Trnava, 1725.), zahvaljujući kojem ga se smatra jednim od začetnika teološke kontroverzije, posebne književne vrste u sklopu kršćanske teologije koja se bavi međuvjerskim razlikama i doktrinarnim pitanjima.

Pavao Duvanlija Gajdadžijski prvi je među njima autor originalnih pjesničkih djela koja crpe inspiraciju iz djela zapadne književnosti i narodnog stvaralaštva, ostalih u rukopisu, ali objavljivanih u popularnom godišnjaku *Kalendar sv. Ćirila i Metoda* od 1926. do 1928. te u spominjanoj antologiji Walczak-Mikołajczakowe 2004. godine.

Možemo, dakle, samo još jednom ustvrditi kako su bugarska katolička pismenost i književnost te njezini autori – iako se zbog njihove malobrojnosti tako ne čini na prvi pogled – ostavili neizbrisiv trag u povijesti bugarskog obrazovanja, književnosti, kulture, ali i buđenja nacionalne svijesti te borbe za neovisnost.

²³ Dio istraživača isključuje Stanislavova i njegov *Abagar* iz kruga bugarske katoličke pismenosti, o čemu će biti riječi kasnije.

2. 4. Povijesni razvoj bugarskog jezika i književnosti

Druga polovica 20. stoljeća bila je osobito važno i plodno razdoblje za formiranje znanstvene discipline, razvoj znanstvenog polja te istraživanje povijesti bugarskoga književnog jezika. U to doba objavljeni su brojni članci o književnom radu i ulozi različitih bugarskih autora u stvaranju bugarskoga književnog jezika, od kojih neki prethode, a neki se naslanjaju na konceptualnu osnovu Ljubomira Andrejčina (Любомир Андрейчин) objavljenu u djelu *Из историята на нашето езиково строителство (Из povijesti izgradnje našeg jezika, 1977)*, u kojem donosi osnovne faze u razvoju bugarskoga književnog jezika. Prema Andrejčinu bugarski jezik počinje se razvijati s pojavom Konstantina Filozofa, kasnije nazvanog Ćirilom, čije se golemo djelo ne sastoji samo od sastavljanja slavenskog pisma glagoljice jer je „stvarajući prve slavenske knjige pomoću ovog alfabeta, oblikovao od slavenskoga narodnog govora prvi slavenski književni jezik – starobugarski jezik, u što je uložio izvanredan smisao i vještinu” (Андрейчин 1977: 13). Prema njegovim riječima, tijekom sljedećih nekoliko stoljeća bugarski jezik postojao je u dva oblika: usmeni ili narodni i pisani ili književni, koji su se razvijali u međusobnoj vezi, istodobno čuvajući visok stupanj samostalnosti. Iako svoja početna razmatranja posvećuje počecima bugarskoga književnog jezika, Andrejčinu glavninu svojih znanstvenih interesa usmjerava na proučavanje i periodizaciju novobugarskog (suvremenog bugarskog) književnog jezika (новобългарският /съвременният български/ книжовен език) (Андрейчин 1977: 15).

Važno je na ovome mjestu spomenuti kako jezik koji bugarski lingvisti – zbog njegove pretpostavljene etničke osnove i teritorija prvoga bugarskog carstva na kojem je nastao – nazivaju starobugarskim ostali slavisti uglavnom smatraju staroslavenskim ili starocrkvenoslavenskim – zbog širokog područja upotrebe i vrste tekstova u kojima je

korišten. U isto vrijeme naziv (liturgijski) crkvenoslavenski jezik²⁴ u bugarskoj lingvističkoj literaturi odnosi se na posljednju fazu razvoja ruske redakcije tzv. starobugarskog (tj. staroslavenskog) jezika i povezuje se s pojavom tiskanih liturgijskih knjiga u 17. stoljeću te postupnim kapsuliranjem crkvenoslavenskog jezika unutar kanonske književnosti (Иванова 2012: 26)²⁵.

Različiti autori prikaza razvojnih faza bugarskoga književnog jezika u bugarskoj lingvistici obično se koncentriraju na jedno od dva glavna razdoblja: starobugarski ili donacionalni (K. Mirčev, V. Georgiev, D. Ivanova-Mirčeva, I. Duridanov, A. Minčeva, I. Haralampiev) te novobugarski ili nacionalni (L. Andrejčin, R. Rusinov, K. Gutschmidt i drugi), ali postoje i autori koji obuhvaćaju cjelokupnu književnojezičnu povijest, od svetih Ćirila i Metoda do današnjih dana (V. Georgiev, I. Galabov, H. Parvev, K. Bosilkov)²⁶. U *Povijesti novobugarskog književnog jezika* Bugarske akademije znanosti (История 1989: 41–48), ali i djelima drugih autora (Харалампиев 2001: 8–12), prikazana je periodizacija kombiniranog karaktera na temelju podjela D. Ivanove-Mirčeve (za donacionalnu epohu) i L. Andrejčina te R. Rusinova (za nacionalnu epohu), koja uključuje: starobugarsko doba (od sredine 9. stoljeća do kraja 16. stoljeća) i novobugarsko doba (od 17. stoljeća do danas). Starobugarsko doba najčešće se dijeli na razdoblje ranoga bugarskog srednjeg vijeka (od sredine 9. do 12. stoljeća), kasnoga bugarskog srednjeg vijeka (od 13. do druge polovice 15. stoljeća) te kasni starobugarski jezik (prijelazno razdoblje sa starobugarskog na novobugarski jezik od druge polovice 15. stoljeća do kraja 16. stoljeća). Novobugarsko razdoblje spomenuti

²⁴ Prema riječima D. Ivanove-Mirčeve „crkvenoslavenski je jezik korpusa liturgijskih knjiga korištenih u istočnom, pravoslavnom bogoslužju, prvi put tiskan u Rusiji sredinom 17. stoljeća, a zatim široko rasprostranjen u cijelom pravoslavnom svijetu” (cit. prema Иванова 2012: 26).

²⁵ Pojmovi koji se koriste za označavanje i imenovanje starobugarskog/staro(crkveno)slavenskog jezika detaljnije su opisani i komentirani u Иванова-Мирчева 1987; Дограмаджиева, Костова 1988; Духков, Станков 1988, (prema Иванова 2012), a u posljednjih nekoliko godina Bugarska akademija znanosti objavila je nekoliko radova o toj temi.

²⁶ Za detaljniji pregled i analizu različitih stavova autora u vezi s brojem razdoblja, njihovim vremenskim granicama, nazivima i sl. v. История 1989: 40–47 i Иванова 2012.

autori dijele na rani novobugarski period (od početka 17. do sredine 18. stoljeća), razdoblje preporoda (od sredine 18. do početka 20. stoljeća) te suvremeni period (od početka 20. stoljeća do danas) (usp. Иванова 2012).

Prema Andrejčinovim riječima, proces standardizacije bugarskoga književnog jezika počiva na osnovnim kriterijima vezanima uz razvoj općeg stanja književnog jezika kao što su uloga jedne ili druge dijalektne osnove, omjer narodne osnove i povijesne književne tradicije te stupanj razvijenosti normativnog sustava. Na temelju tih kriterija utvrđuje sljedeće etape ili razdoblja u povijesti suvremenoga bugarskog književnog jezika:

1. Razdoblje prvih manifestacija u drugoj polovici 18. i prvoj četvrtini 19. stoljeća: od *Povijesti slavenobugarske* Paisija Hilendarskog (današnji bugarski naziv: *История славянобългарска*, izvorni naslov: *Исторія славѣноболгарскаа w народѣ и w цареи и w стыхъ болгарскихъ и w въсехъ делнїа і битїа болгарскаа*, 1762.), prvog preporodnog djela bugarske historiografije, koje označava početak bugarskog preporoda, do prvoga novobugarskog udžbenika Petra Berona *Bukvar s raznim poukama* (današnji bugarski naziv: *Буквар с различни поучения*; naslov pisan izvornom grafijom: *БѢкваръ съ различни поученїа*, 1824.). To razdoblje karakterizira neregulirano miješanje književne tradicije (tj. ruske redakcije crkvenoslavenskog jezika prisutne u Bugarskoj od 17. stoljeća) i narodne osnove, ali s jasnom tendencijom rasta udjela folklornih elemenata uglavnom (jugo)zapadnobugarskog karaktera.

2. Razdoblje početne izgradnje, koje se odnosi na drugu četvrtinu 19. stoljeća, a povezano je s razvojem prosvjetne književnosti, koje započinje Beronovim *Bukvarom* i nastavlja se do Krimskog rata (1853. – 1856.). Iako ima pristalica rusko-crkvenoslavenske tradicije, nameće se narodna osnova književnog jezika, dok se uloga književne tradicije svodi na obogaćivanje izražajnih sredstava narodnoga govora. Ujedno se ističe uloga istočnobalkanskih dijalekata (kotelski, elenski, karlovski, trnovski i dr.). U to vrijeme izlazi

Bugarska gramatika Neofita Rilskog (*Българска граматика*; izvorno: *Българска граматика*, Kragujevac, 1835.), prva gramatika bugarskog jezika.

3. U razdoblju velike izgradnje (od Krimskog rata do oslobođenja iz turskog ropstva). bogaćenje društveno-ekonomskih, kulturnih i književnih procesa uzrokuje bogaćenje jezičnih sredstava. Na suvremenoj pučkoj istočnobugarskoj osnovi razvilo se nekoliko normativnih škola (novobugarska, slavensko-bugarska, crkvenoslavenska) koje se međusobno razlikuju po načinu jezične gradnje i po lokalnoj govornoj osnovi.

4. Razdoblje uspostavljanja jedinstvene norme i suvremenog izgleda književnog jezika u posljednjih dvadesetak godina 19. stoljeća događa se u uvjetima slobodne bugarske države; prevladavaju utjecaji trnovske i drinovske škole.

5. Razdoblje daljnjeg leksičkog, terminološkog, stilskog bogaćenja književnog jezika (od početka 20. stoljeća do Devetoseptembarskog prevrata 1944.) vezuje se uz razvoj nekih parcijalnih procesa (purizam, tvorba i uporaba nekih participskih oblika, pravogovorna pitanja).

5. Razdoblje moderne jezične izgradnje (nakon Drugoga svjetskog rata) karakterizira razvoj kulture, medija i javnog života uz demokratizaciju jezičnih procesa (Андрейчин 1977: 49–69).

U bugarskoj književnopovijesnoj literaturi u mnogih autora čitamo kako je „bugarska književnost (...) najstarija slavenska književnost” (История 1963: 5; Ангелов 1983: 5), a počinje sa „stvaranjem pismenosti na jeziku bugarskih Slavena u drugoj polovici 9. stoljeća” (Богданов 1966: 29), tj. djelovanjem svetih Ćirila i Metoda, i stoga je nezaobilazan početak i izvorište svih ostalih slavenskih književnosti i kultura, na koje je ujedno tijekom srednjeg vijeka imala golem utjecaj²⁷.

²⁷ Bez ulaženja u rasprave o podrijetlu i nazivu najstarijega slavenskog književnog jezika, možemo ustvrditi veliku ovisnost bugarske tradicije o ćirilometodskoj ostavštini i malu konfuziju pri upotrebi pridjeva

Najjednostavnija, ali već pomalo zastarjela periodizacija bugarske književnosti, koju uvodi Aleksandar Teodorov-Balan (Теодоров-Балан 1896), obično uključuje dvije osnovne velike epohe: staru bugarsku književnost i novu bugarsku književnost. Staru bugarsku književnost Teodorov-Balan dijeli na starobugarsko razdoblje, srednjobugarsko razdoblje i razdoblje tamnog ropstva, a novu bugarsku književnost na preporodno vrijeme, vrijeme nacionalne borbe i vrijeme slobodnog života. Vremenske granice i podrazdoblja koja uvodi Teodorov-Balan kasniji istraživači modificiraju, počevši već s Benjom Conevim (Цонев 1894) i Ivanom Šišmanovim (Шишманов 1928), ali uglavnom se svi slažu u stavu kako epoha stare bugarske književnosti traje od druge polovice 9. stoljeća do sredine 18. stoljeća, a nove – od sredine 18. stoljeća do danas.

Već i prije sredine 20. stoljeća različiti autori dijele te dvije velike cjeline na dodatna razdoblja, pri čemu je vidljiva jednoglasna ocjena o velikoj važnosti narodnog preporoda (od sredine 18. stoljeća do 1878.) u povijesnom razvoju bugarske književnosti, kao i prijelomnog značenja oslobođenja od turskog ropstva u razvoju bugarske misli. Stoga se preporodna književnost sve češće izdvaja u zasebnu, treću veliku cjelinu²⁸ (usp. Пенев 1930: 36; Гандев 1939; История 1963: 10; Богданов, 1966 : 12; Богданов, 1983б: 5; Каранфилов ? : 83).

O prvoj epohi u periodizaciji bugarskoga književnog stvaralaštva u navedenih autora možemo iščitati kako se staru bugarsku književnost, koja specifičnim sredstvima i tehnikama izražava duhovni svijet srednjovjekovnog čovjeka u feudalnom društvu, može podijeliti na: starobugarsko razdoblje (od sredine 9. do kraja 12. stoljeća), srednjobugarsko razdoblje (13. i 14. stoljeće) i kasno srednjovjekovlje (od početka 15. do sredine 18. stoljeća). Spomenuto preporodno razdoblje, koje se vezuje uz nacionalnoosloboditeljsku borbu i pojavu osnovnih suvremenih književnih vrsta, često se dijeli na: rani preporod (1762. – 1856.) i pravi preporod

staroslavenski kad se opisuju bugarski književno-jezični procesi. U tekstu rada nastojat ćemo izbjeći nesporazume tog tipa uz kratak komentar na mjestima na kojima je potrebno.

²⁸ Detaljnije o različitim pogledima na periodizaciju bugarske književnosti v. Богданов 1966.

(1857. – 1878.). Književnost poslije preporoda, koju se veoma često naziva književnošću poslije oslobođenja, proučavatelji opisuju kao široko razvijenu, sklonu kritičkom realizmu i sposobnu da izrazi nove složene ideje i zadaće te ponovno dijele u različita podrazdoblja, uzimajući za prijelazne godine ključne događaje u bugarskoj i svjetskoj povijesti i politici, kao što su završetak Prvoga i Drugog svjetskog rata i sl. (История, 1963: 10; Богданов, 1966: 14; Богданов, 1983б: 7)

Za stvaranje cjelokupne slike spomenimo kako postoje i autori koji izdvajaju predbugarsko, odnosno pretkršćansko razdoblje bugarske pismenosti, u kojem su pogani protobugari i Slaveni pisali runskim pismom, odnosno „crtama i urezima” (kako je napisao Crnorizac Hrabar), a kan Krum uveo grčki jezik i pismo u veliku i moćnu bugarsku državu na početku 9. stoljeća. Ipak, ta je pismenost bila privilegija vladajućih, pa prihvaćanje kršćanstva u doba kneza Borisa 864. godine, njegov kontakt (ili barem želja za kontaktom) sa svetima Ćirilom i Metodom, odnosno njihovim učenicima, te proglašavanje slavenskog pisma službenim, a slavenskojezičnog svećenstva vodećim udaraju čvrste temelje novom smjeru u kojem je krenula bugarska književnost, čineći sve drugo nevažnim (usp. История 1963: 23–28; Каранфилов и др. ? : 7–10).

2. BUGARSKA KATOLIČKA PISMENOST²⁹

Kada govorimo o pismenosti bugarskih katolika, imamo na umu različita djela koja od sredine 17. stoljeća stvaraju bugarski rimokatolički svećenici za potrebe svojih istovjernih. Riječ je o posebnom dijelu bugarskog pisanog stvaralaštva povezanim s kontrareformacijom i aktivnim širenjem katoličanstva po bugarskim zemljama nakon Tridentskog sabora. Većina književnih spomenika ostalih iz toga doba nema karakter umjetničke književnosti, nego je ponajprije riječ o religioznoj/nabožnoj pismenosti i dokumentima o povijesti katoličanstva i njegovih djelatnika u Bugarskoj.

Periodizaciju bugarske katoličke književnosti prvi je izradio i objavio Petar Dinekov (Динеков 1980), koji razlikuje tri njezina razvojna dijela. Prema njegovim riječima, prvi dio predstavljaju djela Petra Bogdana Bakšića, Filipa Stanislavova, Petra Parčevića, Antona Stefanova i dr., drugi dio čini književno djelovanje u emigraciji poslije Čiprovačkog ustanka 1688. godine, odnosno autori kao što su Krsto Pejkić, Jakov Pejačević, Franjo Ksaver Pejačević³⁰ i dr., a u treću fazu, *pavličansku pismenost* (kako je naziva), ubraja Pavla Duvanliju Gajdadžijskog, Petra Kovačeva Carskog te anonimne autore i prevoditelje – ističući njezinu žanrovsku specifičnost (Динеков 1980: 287–290). Dinekov, dakle, razlikuje *bugarsku katoličku književnost* od *pavličanske pismenosti*. Prema njegovu mišljenju, *bugarska katolička književnost* je nadređeni, odnosno viši rodni pojam, koji se odnosi na cjelokupno stvaralaštvo bugarskih katolika, dok je *pavličanska pismenost* podređeni pojam, koji koristi kako bi kao zasebnu etapu u razvoju bugarske katoličke književnosti izdvojio književnu djelatnost

²⁹ Iako su bugarski katolički djelatnici otvaranjem škola učinili mnogo u opismenjavanju stanovništva, ovdje *pismenost* koristimo u značenju 'pisana djelatnost, ukupno pisano stvaralaštvo', a ne u značenju 'vještina čitanja i pisanja'.

³⁰ Franjo Ksaver Pejačević (Osijek, 1707. – Požega, 1781), hrvatski isusovac, filozof i povjesničar, bratić Jakova Pejačevića (Милетич 1903; HRENC).

“katolika iz tzv. pavličanskih sela (uglavnom u okolici Plovdiva)” (usp. Диников 1980: 289, 323).

Termin *pavličanska pismenost* (павликянската книжнина /usp. Милетич 1903/) u bugarsku znanost o književnosti uveo je Miletić, koji je među prvima proučavao, bilježio i opisivao život i običaje bugarskih katolika. Određenje *pavličanska pismenost* koristi za književna djela koja su u 18. st. pisali Bugari katolici na pavličanskom narječju, čemu je posvetio posebno opširno poglavlje, utvrdivši tako upotrebu tog termina i dajući osnovu za buduća istraživanja, ujedno uključivši ta djela u tijek bugarskoga književnog razvoja. Iako odmah na početku djela navodi kako je naziv *pavličani* historijski i ima tek povijesno značenje – jer je taj dio bugarskog stanovništva već odavno primio katoličku vjeru – ipak ga preferira u odnosu na naziv *Bugari katolici* ili *bugarokatolici* (Милетич 1903: 1).

I Petkanova spominje “pismenost katolika pavličana u Bugarskoj u 18. stoljeću” (Петканова 1997: 549), a Stančev ravnopravno govori o pismenosti i književnosti, razlikujući pritom dvije njezine etape:

Posljednja pojava, na kojoj se ovdje moramo zadržati, vodi nas već u 18. stoljeće. U vrijeme rađanja nove bugarske historiografije i početka duhovnog preporoda u širokim razmjerima cjelokupnoga bugarskog naroda, razvoj katoličke književnosti u našoj zemlji nalazi se u svojoj drugoj fazi, obuhvaćajući prije svega pismenost katolika iz Plovdiva, koji sami sebe nazivaju „pavličanima” (Станчев 1981: 9).

Walczak-Mikołajczakowa već u naslovu svoje knjige (*Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*, 2004) koristi odrednicu *katolička pismenost (u Bugarskoj)*, a Ilieva kaže kako bismo – zbog žanrovske raznolikosti (od religioznih pjesama do povijesnih i epistolarnih djela te barokne poezije) – „u odnosu na književno djelo bugarskih katolika trebali (...) govoriti ne o 'katoličkoj književnosti' nego o bugarskoj književnosti koju

su stvorili Bugari katolici” (Илиева 2011: 12). Slično tome Dimitrova u *Povijesti bugarske srednjovjekovne književnosti* (Димитрова и др. 2009) izdvaja „tip bugarske književnosti katolika, bivših pavličana iz plovdivske regije” (cit. prema Абадџиева-Йорданова 2017: 23). Iako je svoju doktorsku disertaciju nasloвила *Pavličanska pismenost 18. stoljeća u povijesti bugarskog jezika* (Павликянската книжнина от XVIII век в историята на българския език, Sofija, 2017.), Абадџиева-Jordanova u njoj ravnopravno koristi određenja *pavličanska književnost* i *pavličanska pismenost*, a vrlo često piše i *katolička pismenost/književnost*. Ipak, slično kao i Илиева, smatra da termin *katolička književnost/pismenost* „nije sasvim točan i stvara pretpostavke za pogrešno tumačenje” te preporučuje korištenje termina *književnost bugarskih katolika* odnosno, osobito kad je riječ o autorima 18. stoljeća, *katolička književnost na novobugarskom jeziku*.

U enciklopedijskom rječniku starobugarske književnosti ne postoji natuknica *pavličanska pismenost*, nego samo *pavličanska književnost*, koji, doduše, upućuje na pojam *katolička pismenost (književnost bugarskih katolika) – католическа книжнина (литература на българите католици)* (СТБЛ 2003: 243).

Mogli bismo se složiti s mišljenjem da je pojam *katolička književnost* preširok ne upotrijebi li se s dodatnim određenjem *bugarska (katolička književnost)*. No gledamo li cjelokupno stvaralaštvo bugarskih katoličkih autora, sasvim je jasno da nije riječ samo o umjetničkoj književnosti. Mogli bismo čak reći kako književna djela u toj još uvijek nedovoljno, ali svakim danom sve više istraženoj ostavštini čine manji dio, dok se njezin veći dio odnosi na molitvenike, katekizme, (dijelove) evanđelja, filozofske rasprave i korespondenciju s Rimom, što ćemo sve zajedno teško nazvati književnošću u užem smislu, osobito stoga što dio ostavštine i nije (barem za života autora) objavljen u obliku knjige. Stoga smatramo kako bismo razmatrano razdoblje, autore i djela najjednostavnije i najtočnije mogli nazvati *bugarskom katoličkom pismenošću*, odnosno *pismenošću bugarskih katolika*. Budući

da mnogi bugarske katolike nazivaju pavličanima, što je vidljivo i u navedenim znanstvenim nazivima za proučavanu pojavu, i naziv *pavličanska pismenost* možemo upotrijebiti u istom značenju.

S obzirom na to da i *književnost* možemo shvatiti u značenju 'sveukupnost pisanih djela, spomenika jednoga kulturnog kruga', čini nam se kako je Abadžieva-Jordanova u pravu kad govori o *bugarskoj katoličkoj pismenosti/književnosti*. Parafraziramo li pak *pismenost* ili *književnost* kao 'pisana djelatnost' ili 'pisano stvaralaštvo', možemo govoriti i o *pisanoj djelatnosti* odnosno *stvaralaštvu bugarskih katolika*, kako je, uostalom, navedeno i u naslovu ovoga rada. Dakle, pojmove *bugarska katolička književnost*, odnosno *književnost bugarskih katolika*, i *bugarska katolička pismenost*, odnosno *pismenost bugarskih katolika*, koristimo kao sinonime, istoznačne i ravnopravne nazive za istu pojavu.

U slučaju da postoji potreba za razgraničavanjem značenja *bugarska katolička pismenost – bugarska katolička književnost*, učinili bismo upravo suprotno od Dinekova i rekli kako je *bugarska katolička pismenost* ili *pismenost bugarskih katolika* viši rodni pojam, koji uključuje sva djela (i njihove autore) nastala u proučavanom razdoblju, dok se *bugarska katolička književnost* ili *književnost bugarskih katolika* odnosi isključivo na djela književnog karaktera, odnosno na autore koji takva djela pišu. Dinekov, doduše, govori o *pavličanskoj pismenosti* kao posebnoj fazi u razvoju bugarske katoličke književnosti na taj način dajući do znanja kako, kao još neki znanstvenici, razlikuje bugarske katolike (oko Čiprovaca) od pavličana (oko Plovdiva). S obzirom na to da je ipak riječ o relativno nevelikom broju autora i djela, koji imaju neke zajedničke karakteristike, smatramo kako za to nema potrebe³¹.

³¹ S druge strane, gledamo li jezik i pismo koje koriste bugarski katolički pisci, mogli bismo govoriti o različitim školama, ali o tome više u sljedećim poglavljima.

U *Povijesti bugarske književnosti* Bugarske akademije znanosti (История 1963) navedeno je kako su 17. i 18. st. najmanje poznato i najslabije proučeno razdoblje u povijesti bugarske književnosti.

Dugo vremena čak se smatralo kako se u tom razdoblju uopće ne može govoriti o književnom životu zbog teških društveno-političkih uvjeta. Ratovi s Austrijom, Poljskom, Mađarskom i Rusijom donose stalne poraze Turcima. Osjeća se skori pad carstva i razdoblje je to velike eksploatacije bugarskog naroda od Turaka jer se, navikli na dobivanje velikih sredstava i osvajanje velikih blaga u pobjedničkim pohodima, okreću porobljenoj raji. Tome treba dodati povećane državne poreze, invazije i pljačke stranih vojnih trupa. I domaći i strani izvori najcrnjim bojama opisuju ovaj period (История 1963: 402).

Zbog izoliranosti Osmanskog Carstva od ostatka svijeta i nedovoljne povezanosti Bugara s narodima i zemljama u kojima cvjeta renesansa, u Bugarsku renesansa ne dopire. Srednjovjekovni način mišljenja u Bugarskoj je vijekovima duboko ukorijenjen, podržavan i podupiran narodnim značenjem pravoslavne crkve kao otpora nacionalnoj i religioznoj posebnosti bugarskog stanovništva. Naime, Bechyňová smatra kako je način mišljenja, odnosno misaoni život, imao mnoge nedefinirane funkcije usmjerene na očuvanje narodnog karaktera života stanovništva, koje je živjelo pod tuđom vlašću, ali ne i pod utjecajem stranih kultura. U tom smislu objašnjava značenje produženog bizantskog utjecaja na književnost kao i tijesnu i zdravu vezu te književnosti s drugim južnim i istočnim Slavenima: to nije bilo pitanje izbora ili ujedinjavanje s određenom kulturnom sferom, nego borba za samoočuvanje, u kojoj je tradicija trebala imati značenje i snagu programa (Бехињова 1975: 84). U skladu s tim od 16. stoljeća mnogi bugarski manastiri održavaju veze s Rusijom, kamo šalju monahe po pomoć i milostinju, a iz Rusije u Bugarsku prodire sve više tiskanih ruskih liturgijskih i

drugih crkvenih knjiga. Njihov jezik i pravopis – crkvenoslavenski³² – značajno utječu na bugarski književni jezik (История 1963: 403).

U takvim društveno-političkim uvjetima bugarska književnost 17. i 18. stoljeća stvara se uglavnom u manastirima (Zograf, Hilandar, Rila, Etropolski, Čerepiški, Kuklenski, Lesnovski, Gloženski, Dragalevski, Poganovski i dr.). Pismenost su pomagale manastirske (ćelijske) škole pri crkvama i manastirima, gdje se nudilo obrazovanje u duhu srednjovjekovne tradicije i uglavnom se pripremalo ljude za duhovna zvanja (История 1963: 403; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 29).

U književnoj produkciji toga vremena zabilježena je jedna pojava koja, iako nije nova, zbog velike rasprostranjenosti dobiva novi oblik tipičan za taj period. To su zbornici³³ – osnovni oblik književne produkcije u 17. i 18. stoljeću. U njih ulaze tekstovi različitih vrsta: molitve, propovijedi, životi svetaca, apokrifi, legende, povijesna djela, didaktične pripovijesti, pitanja i odgovori iz različitih područja itd. Budući da je materijal uzet iz dotadašnje bugarske književnosti, ne možemo govoriti o novoj temi ili revolucionarno novom sadržaju, no usprkos izvanjskoj sličnosti sa zbornicima nastalima u prethodnim stoljećima, razlike su vidljive i u ponešto izmijenjenu sadržaju, a osobito u karakteru, jeziku i namjeni djela. Ti su zbornici za široke narodne čitateljske krugove, a ne za feudalni vrh i uzvišenu intelektualnu sredinu, pa to određuje njihov sadržaj – raznolik, aktualan i dostupan – i jezik – narodan, blizak

³² Riječ je o spomenutom jeziku liturgijskih knjiga tiskanih u Rusiji u 17. stoljeću i korištenih u pravoslavnim zemljama, ne o jeziku Svete braće. Jednostavno rečeno, reč je o ruskoj redakciji staroslavenskog, tj. ruskoslavenskog.

³³ Postojeći zbornici dijele se u dvije grupe: damaskine i zbornike s mješovitim sadržajem. Damaskini ponajprije sadrže prijevode propovijedi i poučnih govora vjerskoga i vjeronaučnoga karaktera solunskog propovjednika Damaskina Studita (živio u 16. stoljeću), po kojem su zbornici dobili ime. U bugarskoj književnosti pojavljuju se pod grčkim utjecajem još potkraj 16. stoljeća, šire se najviše u 17. i 18., a djelomično čak i u prvoj polovici 19. stoljeća. Zbornici mješovita sadržaja pojavili su se s ciljem da se u dostupnoj formi i na razumljivom jeziku zadovolje obrazovne potrebe i interesi narodnih čitateljskih krugova. Sastavljači zbornika crpili su iz riznice dotadašnje bugarske književnosti, pa oni odražavaju tradicionalni crkveni pogled na svijet, a novi elementi primjećuju se u svjetovnom sadržaju i korištenom jeziku. Budući da se u damaskine s vremenom također umeću propovijedi drugih autora (osobito Ivana Zlatoustog), kao i djela različitog karaktera (žitija, poučne priče itd.), po sadržaju se zbližavaju sa zbornicima s mješovitim sadržajem i stoga se ponekad među njima ne može odrediti stroga granica (История 1963: 403; HRENC).

razgovornom, razumljiv, jasan i jednostavan (История 1963: 403–404; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 29).

No u katoličkoj književnosti toga doba nema govora o stagnaciji i ponavljanju starih uzora. Stančev, Bechyňová i Walczak-Mikołajczakowa prepoznaju u njoj inovatorstvo i povezanost sa zapadnoeuropskom kulturom, govore o njezinim baroknim osobinama i pokušajima izlaska iz okvira grčko-slavenskog srednjovjekovlja bez prekida s dotadašnjom tradicijom. Naime, katolički svećenici imali su izravnu vezu s Rimom i katoličkim Zapadom, pišu svoja djela s duhovnim sadržajem pod zapadnim utjecajem i unose u bugarsku književnost nove književne vrste kao što su: religiozna lirika, satira i dijalog. Stoga navedeni autori smatraju kako je 17., a osobito 18. stoljeće razdoblje cvjetanja bugarske katoličke književnosti (usp. Бехињова 1975; Станчев 1975; Walczak-Mikołajczakowa 2004).

Počevši od kraja 70-ih godina 20. st., bugarska katolička pismenost potiče sve veće zanimanje znanstvenika i postaje „vrlo zanimljiva pojava”, „prozor u svijet”, „književnost koja ispunjava funkciju predstavnika bugarskog naroda u zapadnoj Europi” (Диников 1977; cit. prema Walczak-Mikołajczakowa 2004: 30), „bugarski književni barok” i „predpreporod” (Георгиев 1973: 179–203); cit. prema Walczak-Mikołajczakowa 2004: 30). Istraživači mijenjaju stav iznesen u Akademijinu pregledu (naime da ta djelatnost „ne igra nikakvu ulogu u razvoju cijele književnosti zbog svoje izoliranosti i ograničene rasprostranjenosti” /История 1963: 409/) i ističu kako je ta dokumentarna i religiozna produkcija veoma zanimljiva jer daje ne samo vrijedne činjenične podatke nego i izražava raspoloženje svojih autora. Osim toga, autori svojim stilom i ideološkim crtama dokazuju povezanost s idejama i umjetničkim smjerovima tog vremena, a osobine stila katoličkih pisaca duboko su se ukorijenile i u stilu pravoslavnih autora, čemu se često vraćaju čak i književnici bugarskog narodnog preporoda (Бехињова 1975: 82).

U bugarskoj književnoj povijesti uvriježeno je mišljenje kako pavličansku pismenost čine:

1. djela bugarskih katoličkih književnika pisana na pavličanskom narječju i narodnom jeziku,
2. djela bugarskih katoličkih književnika pavličanskog podrijetla i
3. književna djela koja su se pojavljivala i rasprostranjivala ponajviše u pavličanskim selima u plodivskoj regiji (Абаджиева-Йорданова 2017: 27).

3. 1. Autori i djela

Prvi autor iz kruga bugarskih katoličkih pisaca je Sofijski nadbiskup i pisac Petar Bogdan Bakšić (Čiprovci, 1601. – Čiprovci, 1674.), koji se školovao u čiprovačkome franjevačkom samostanu, gdje je 1617. ili 1618. godine ušao u franjevački red. Studirao je teologiju u rimskom kolegiju Clementinum, odakle je 1627. otišao u Propagandin Ilirski kolegij u Loreto, a početkom 1629. opet u Rim, gdje je u franjevačkom samostanu *Ara coeli* pomagao Rafaelu Levakoviću – koji je tamo boravio kao *reformatore librorum ecclesiasticorum linguae illyricae* (reformator crkvenih knjiga na ilirskom jeziku) – u redigiranju glagoljskog izdanja knjige *Missal rimskij* (Rim, 1631.). Po povratku u Čiprovce bio je od 1630. do 1638. kustod franjevačke kustodije, koja je 1624. osamostaljena od Bosne Srebrene. Godine 1637. imenovan je naslovnim biskupom Galipolja i koadjutorom Sofijskog biskupa Ilije Marinova, a nakon njegove smrti (1641.), postaje njegovim nasljednikom te vikarom za Vlašku i Moldaviju. Kad je Sofijska biskupija podignuta na stupanj nadbiskupije (1643.), postao je njezinim prvim nadbiskupom. Bogdan Bakšić bio je najistaknutiji bugarski katolički dostojanstvenik u 17. stoljeću, vrlo agilan misionar, koji je redovito obilazio katolike u Bugarskoj, Vlaškoj i Moldaviji, a o svojim kanonskim pohodima iscrpno je izvješćivao Propagandu. Ujedno je s vlaškim vojvodom Matijom Basarabom kovao planove o

oslobođenju od Turaka, pa su s tim u vezi 1649. uputili Petra Parčevića iz Trgovišta u Varšavu, Beč i Mletke s oduševljenim apelima kako je krajnji čas da se balkanski Slaveni oslobode (Колендић 1927: 80; HBL).

Godine 1638. Kongregacija za širenje vjere izdaje *Meditationes S. Bonaventurae, to yest Bogoglivbna razmiscglianya od otajstva odkupglienya covičanskoga (Meditacije sv. Bonaventure, tj. bogoljubna razmišljanja od otajstva čovičanskoga)*, Bakšićev prijevod *Meditationes Vitae Christi*, djela koje se dugo pripisivalo svetom Bonaventuri, a zacijelo ga je napisao talijanski franjevac Giovanni de Caulibus. Bakšić u posveti djela kazuje kako njegovo djelo nije originalno, nego prijevod djela pustinjaka augustinskog reda s talijanskog, a najvjerojatnije je prijevod izradio prema skraćenom mletačkom izdanju *Meditationi divotissime di San Bonaventura cardinale sopra il mistero dell'umane redenzione* (1605). Popratio ga je predgovorom i na kraju dodao tekst pjesme *Od Dvostruke Smarti Covieka (Od dvostruke smrti čovjeka)*. Cenzor prijevoda bio je Levaković³⁴, a to popularno pseudobonaventursko asketsko djelo franjevci su širili i po Hrvatskoj.³⁵

Drugo Bakšićevo djelo, *Blagoskovicste nebesko Marie Divicze Mayke Boxye*, objavljeno u Rimu 1643. godine, koje je pak cenzurirao Bartol Kašić, prijevod je talijanskog izdanja *Tesoro celeste della divozione di Maria Vergine Madre di Dio* (1618) augustinca Andrea Gelsominija.

³⁴ Prema Kolendićevim riječima, Bakšić je čak duže od godinu dana pomagao Levakoviću u prepisivanju i slaganju njegova glagoljskog misala *Missal rimskij va ezik slovenskij sazdan*, 1631.), sve dok se na poziv Ilije Marinova nije vratio u Bugarsku (Колендић 1927: 38).

³⁵ Sačuvano je više hrvatskih rukopisnih prijevoda: jedan iz 16. stoljeća, pisan bosančicom (čuva se u franjevačkom samostanu u Omišu), i nekoliko latiničkih s kraja 16. stoljeća, od kojih se dva čuvaju u Arhivu JAZU, gdje je pohranjen i jedan glagoljički iz 17. stoljeća. O popularnosti tog djela govore tri kasnije tiskana prijevoda, Ivana Velikanovića (*Razmišljanja bogoljubna sv. Bonaventure*, Osijek, 1776.), Sebastijana Frankovića (*Bogoljubna razmišljanja vrhu muke Gospodinove*, Rim, 1861.) te *Bogoljubna razmišljanja* Marijana Lekušića iz Mostara koji ih je objavio uz sitne jezične izmjene ne spomenuvši Bakšića (Колендић 1927: 85–87; HEMU).

Najznačajnijim Bakšićevim prinosom bugarskoj književnosti i pismenosti smatraju se njegova povijesna djela. Prema podacima koje navodi Dimitrov (Димитров 2017), riječ je o *Povijesti Bugarske* na latinskom jeziku, povijesnom radu na talijanskom u kojem opisuje moravsku misiju Svete braće *Kako i kada su Moravci primili Kristovu vjeru*, *Opis Bugarskog Carstva*, *Povijest Ohrida*, *Povijest Srbije i Prizrenske nadbiskupije*, *Povijest Sofije*³⁶. O *Povijesti Bugarske* zna se iz Bogdanovih pisama Kongregaciji, u kojima moli izdavanje djela, ali i iz bilježaka Ivana Pastrića, koji je navedeno djelo redigirao. Dosad je dio rukopisa (predgovor, prva tri poglavlja i početak četvrtog) pronašao i objavio Dimitrov (1979.), a cijeli originalan autorov rukopis djela nedavno je pronašla Ivanova (2018.) i navela njegov puni naslov *De antiquitate Paterni soli, et de rebus Bulgaricis* (*За древността на бащината земя и за българските неща*, tj. *O starini domovine i o bugarskim stvarima*) (Иванова 2018).

S obzirom na latinično pismo i ilirski jezik koje Bakšić upotrebljava u prva dva objavljena prijevoda, prvom bugarskom tiskanom knjigom smatra se *Agabar* (Rim, 1651.) Filipa Stanislavova, molitvenik u obliku amuleta, pisan ćirilicom i – prema mišljenju jednih (Petrovski, Conev, Ilieva) – na jeziku koji sadrži novobugarske elemente, a drugih – mješavinom crkvenoslavenskog, bugarskog, srpskog i hrvatskog jezika (Jireček, Teodorov, Popruženko).

Filip Stanislavov rođen je 1608. u selu Oreše, a umro 1674. u Nikopolu. Školovao se u čiprovačkoj školi i kao stipendist na Ilirskom kolegiju u Loretu. Nakon što je neko vrijeme služio kao službeni tumač (dragoman) pape Urbana VIII., vrativši se u domovinu, ispočetka je bio misionar među sjevernim pavlićanima. Smatrao se Bugarinom i tako se potpisivao u pismima, a i u pogovoru *Abagara: Filip Stanislavof od velike Bulgarie Biskup*. Bez obzira na

³⁶ Kao zasebni radovi oblikovani su *Povijest Bugarske* te *Kako i kada su Moravci primili Kristovu vjeru*, a svi ostali članci (kako ih žanrovski određuje I. Dujčev) uključeni su u pisma Petra Bogdana Kongregaciji za širenje vjere; mnogi od njih su objavljeni ili u *Fermendžina* ili u suvremenim bugarskim znanstvenim časopisima (više o Bakšićevu historiografskom radu i djelima te njihovu naknadnu objavljivanju v. Димитров 2017).

prigovore imenovan je nikopolskim biskupom 1648. godine. Miletić (Милетич 1903) o njemu piše kako je bio voljen zbog marljiva i predana misionarska rada, ali i omražen zbog ekstravagantnog života i skitnje.

Abagar je s obzirom na prvenstvo koje mu pripada izazvao velik interes ne samo bugarskih znanstvenika. Proučavan je, istraživan i objašnjavao na različite načine. Formalo riječ je o pet kartica većeg formata na kojima je u četiri stupca s ukrasnim rubom smješteno dvadesetak kanonskih i apokrifnih molitava te devet svetačkih slika. Otisnuti tekst pavličanski vjernici mogli su izrezati i međusobno zalijepiti, sklopiti po stupcima, smotati i nositi uza se kao talisman, umjesto različitih „moći”, što je bio pavličanski običaj (Милетич 1903; Колендић 1927; Пеневъ 1930; Tsibranska-Kostova 2016; Walczak-Mikołajczakowa 2004).

Prva potpuno autorska knjiga nekog Bugarina, filozofski i teološki rad (teza) Marka Čiprovskog (Марко Чипровски, Marcus à Chiprovatio) pod naslovom *Quinquaginta questiones ex Sacra Pagina utriusq; Testamenti decerptas, & Scholastice resolutas (Pedeset pitanja odabranih sa Svetih Stranica dvaju Zavjeta i skolastički riješenih)* objavljena je u Pragu 1679. godine. Ilieva ju je pronašla u povijesnom fondu Nacionalne biblioteke u Pragu i smatra da djelo mora biti važno čim je tiskano, dok autora određuje kao prvoga bugarskog skotističkog³⁷ filozofa (Илиева 2017). Čiprovski je završio školu u Čiprovcima i studirao u Pragu uz pomoć mecene, a Ilieva smatra kako bi riječ mogla biti o svećeniku Marku koga Fermendžin zove Marko Rejačević (Илиева 2017: 9; usp. Fermendžin 1887: 315).

Poslije Čiprovačkog ustanka 1688. katolička književnost fratara iz Čiprovaca nastavlja se razvijati izvan bugarskih granica. Značajnu ulogu za razvoj bugarske književnosti 18. stoljeća imali su Bugari katolici izbjegli uglavnom u Banat, gdje su često nastajale obiteljske, župne, lokalne kronike pisane na latinskom. Osim historiografija, koje su

³⁷ Skotizam, smjer u neoskolastičkoj filozofiji koji se temelji na naučavanju J. Dunsca Scotusa (oko 1266. – 1308.) (HRENC).

uglavnom ostajale u rukopisima, u drugoj polovici 18. stoljeća pojavio se udžbenik za bugarsku katoličku mladež u Banatu – *ABC ili uprava za potribu shularske Dalmatinske mladexi* Mihaila Grozdića (Temišvar, 1779.) O njemu se zna tek da je bio član bugarske franjevačke provincije i neko vrijeme jedan od upravitelja župe u Karaševu. Književnost bugarskih katolika u emigraciji u 18. stoljeću slijedi principe djela čiprovačke književne škole. Nedostaju djela na narodnom bugarskom jeziku, stvara se prema latinskim ili ilirskim uzorima (Абаджијева-Ћорданова 2017: 75–76; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 34; HRENC).

Krsto Pejkić rođen je u Čiprovcima, a umro u Beogradu. Školovao se u Čiprovcima i Rimu, gdje mu je vjerojatno predavao i Ivan Paštrić, redaktor Bakšićeve *Povijesti*. Djelovao je pastoralno među bugarskim katolicima u Erdelju i Beogradu, a pisao je uglavnom na latinskom. Jedino njegovo djelo na slavenskom jeziku je *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne* (Venecija, 1716.), pisano bosančicom, koje je također preveo na latinski (1725.), u kojem zagovara ujedinjenje snaga za zajedničko suprotstavljanje Turcima. U predgovoru, pisanom na latinskom, sâm napominje da se služio ilirskim jezikom jer želi da njegovo djelo mogu čitati svi Iliri, koji pripadaju i istočnoj i zapadnoj crkvi³⁸. Ostala njegova djela su: *Mahometanus dogmatice et cathechetice in lege Christi alcorano suffragante instructus* (Trnava, 1717.), *Speculum veritatis inter orientalem et occidentalem ecclesias refulgens* (Venecija, 1725. – prijevod *Zrcala*), *Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium in aedem veritate de spiritus sancti processione* (Trnava, 1730.). Pejkićeva

³⁸ Pejkićevo djelo uistinu je imalo velik odjek u Europi i na Balkanu: recenzija latinskog izdanja objavljena je u francuskom časopisu *Journal de Trévoux* (1731.), a doživjelo je nekoliko hrvatskih prijepisa i prerada: 1724. latinicom ga je prepisao i jezično doradio koristeći kajkavsko-štokavsko-čakavsku varijantu Pavao Stošić; 1730. Marko Kuzmićević prepisuje ga glagoljicom i čakavskim narječjem; 1744. anonimni prepisivač usklađuje tekst s novijom grafijom i izbacuje neke bugarizme; 1745. Stjepan Badrić izdaje ga u Veneciji na latinici i ikavskoj štokavštini pod nazivom *Ukazagnie Istine megiu Czarkvom Istočnom i Zapadgniom*, a za razliku od prethodnih prepisivača, ne navodi Pejkića kao autora. Badrićevo *Ukazanje* tiskano je u sastavu *Cvita razlika mirisa duhovnoga* Tome Babića (Venecija, 1802.), jedne od najpopularnijih zbirki religioznih pjesama, razgovora i pouka, i od tada uz pjesme još nekih pjesnika postaje njezin nerazdvojit dio (tiskan još 1829., 1851., 1898.) (Turčinović 1973: 138–150; Илијева 2020: 23–26).

djela su uglavnom političkog i polemičkog karaktera, a njega se smatra jednim od začetnika teološke kontroverzije, posebne književne vrste u sklopu kršćanske teologije koja se bavi međuvjerskim razlikama i doktrinalnim pitanjima (Turčinović 1973: 3; Илиева 2020: 15; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 33; HRENC).

Jakov Pejačević – član poznate plemićke obitelji koja se u svojoj povijesti nekoliko puta selila među svojim posjedima u Bugarskoj i Hrvatskoj, filozof i erudit – radio je među katolicima bugarskog podrijetla preseljenima na područja Habsburške Monarhije, a predavao je i filozofiju te bio rektor na učilištima u Požegi, Osijeku, Zagrebu i Pečuhu. Autor je geografskog djela *Veteris et novae geographiae compendiosa congeries seu compendiosa expositio geographica Europae, Asiae, Africae* (Zagreb, 1714.) – u kojem nalazimo opis mnogih balkanskih mjesta (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 34).

Sredinom 18. stoljeća, nakon što su franjevački misionari primorani napustiti bugarske zemlje, počelo je razdoblje važnih promjena u katoličkoj književnosti. Dušebrižničku djelatnost (ograničenu na južnu Bugarsku) provodili su malobrojni bugarski svećenici, podrijetlom iz pavličanskih krugova. Trudili su se među vjernicima ojačati katoličku vjeru putem književnosti pisane posebno za njihove potrebe: parenetični tekstovi i pjesme koje aludiraju na narodnu poeziju. Nastajali su prijevodi s talijanskog i hrvatskog, a karakteristična osobina tog razdoblja postalo je korištenje latinice. Nakon što se u bugarskoj katoličkoj književnosti počeo upotrebljavati rodni dijalekt, nastupio je njezin značajniji razvoj. Najvažnija djela nastala su u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća – autori su Pavao Duvanlija Gajdadžijski (Plovdiv, 1734. – Bukurešt, 1804.) i Petar Kovačev Carski (Plovdiv, 1745. – Davudžovo³⁹, 1795.). Kao najvažnija karakteristika njihova stvaralaštva ističe se narodni jezik, a svojim djelima postavljaju početak književne djelatnosti različitog tipa koja se

³⁹ U novijim bugarskim izvorima sreće se i oblik Davadžovo; danas je to Miromir (Миромир), dio grada Hisarje (Хисаря) (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 48; MPMP).

nastavila razvijati i u 19. stoljeću (Милетич 1903: 240; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 44; Абаджиева-Йорданова 2017: 27).

Pavao Gajdadžijski, zvan i Duvanlija, školovao se u ilirskim kolegijima u Fermu i Loretu, nakon čega je doktorirao teologiju u Rimu. Godine 1771. imenovan je apostolskim vikarom sofijsko-plovdivske biskupije, a 1776. preuzeo je ured biskupa Male Vlaške ili Oltenije. Iako se biskupovo sjedište nalazilo u Nikopolju, Duvanlija se nastanio među dubrovačkim trgovcima u gradu Ruse na Dunavu, odakle je otišao u Bukurešt, gdje je ostao do smrti. Pisao je propovijedi, duhovne i lirske pjesme, bajke, pouke za pripremu za ispovijed u obliku pitanje-odgovor. Autor je prvih originalnih pjesničkih djela koja crpe inspiraciju iz djela zapadne književnosti i narodnog stvaralaštva, ostalih u rukopisu, a objavljivanih u godišnjaku *Kalendar sv. Ćirila i Metoda* od 1926. do 1928. godine. Oko 60 pjesama objavljeno je u ćiriličkoj transkripciji, a poznate su pod nazivom *Духовни песни (Duhovne pjesme)*. Iako su danas njegovi rukopisi izgubljeni i postoje tek pjesme objavljene u *Kalendaru sv. Ćirila i Metoda* i antologiji Walczak-Mikołajczakowe (2004), mnoge njegove pjesme do današnjih se dana pjevaju u crkvama (Милетич 1903: 231; Selimski 1999: 175; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 47).

Petar Kovačev Carski (Petrus Fabri Imperiali), nasljednik Pavla Duvanlije na mjestu sofijsko-plovdivskog apostolskog vikara, prevodio je s talijanskog i pisao svoja djela. Nakon završetka školovanja u Italiji i primanju svećeničkog reda bio je, slično kao i njegov prethodnik, upućen 1770./71. na svećenički rad među plovdivske pavličane. Godine 1776. imenovan je apostolskim vikarom i ostao na tome mjestu do svoje smrti 1795. Sačuvana su četiri njegova rukopisa, od kojih se tri čuvaju u Nacionalnoj biblioteci Ćirila i Metoda u Sofiji (rukopisi NBKM 778 iz 1773., NBKM 779 iz 1780. i NBKM 1423 iz 1793. godine⁴⁰), a jedan

⁴⁰ U posljednjem navedenom rukopisu na četvrtom listu nalazimo autorsku bilješku Petra Kovačeva koja govori o tome da je djelo napisao za svoga brata Pavla. Netko je niže dodao informaciju o tome da je rukopis sastavljen

u Rimu, iako se ne zna pouzdano gdje. Godine 2017. u zbirci Rumunjske akademije znanosti pronađen je dotad nepoznat prijepis rukopisa Carskog, koji ranije nije bio prepoznat kao bugarski zbog latinice kojom je pisan. Pretpostavlja se da je riječ o prijepisu rukopisa NBKM 779 i to je ujedno prvi zabilježeni prijepis nekog njegova zbornika (Абаджиева-Йорданова 2017: 9–10). U zbornicima Kovačeva Carskog obično su upute o osnovnim obvezama kršćana, životi svetaca, molitve, religiozne pjesme te prilozima za opću i crkvenu povijest, a naslovi koji se uglavnom ponavljaju u njegovim rukopisima su: *Pesen na Blaxena deviza Maria (Pjesma Blažene Djevice Marije)*, što se smatra najranijim primjerom pavličanske poezije, *Xivot Issukrastov izvaden od sveto Vangelije i Casso Iscazovane od Sveto Pismo* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 48–49). Tako se, naprimjer, rukopis NBKM 778, dostupan u djelomičnom prijepisu Abadžieve-Jordanove iz 2017. godine, sastoji od tri dijela na ukupno 293 stranice. Prvi dio sadrži kršćanske pouke i upute za katolike o tome kako živjeti, što i kako raditi, navodi se deset Božjih zapovijedi, sedam svetih sakramenata, molitve, pjesme, među kojima i *Pjesma Blažene Djevice Marije*. Drugi dio donosi adaptiranu priču o životu Isusa Krista, podijeljenu u 49 poglavlja, a tako ih, isto kao i Pejkić, zove i sam autor (*poglavie*)⁴¹. Treći i posljednji dio zbornika sastoji se od katoličkog kalendara s pomičnim i nepomičnim praznicima od 1777. do 1876. godine.

Djelo Kovačeva Carskog izlaže i objašnjava kršćanski nauk, odnosno ima religiozno-didaktičku funkciju. U Hrvatskoj je u posljednjim desetljećima objavljeno nekoliko znanstvenih djela koja se bave tipologijom i metodologijom proćavanja religiozne književnosti (Jakšić 1995; Šundalić 2003; Feldvari 2010)., koja donose detaljniju kategorizaciju djela tog tipa.

„ot Gospodina Petra Zarski Imperiali ot Filbe koj xive 49 godini i umre na 24 febrara 1795” (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 48).

⁴¹ Slična djela bazirana na preprićavanju četiriju evanđelja tipična su za talijansku književnost toga doba, a ovim rukopisom Carski ih uvodi i u bugarsku književnost (Абаджиева-Йорданова 2017: 18).

Katekizam je „knjiga koja kratkim sadržajem, sustavno i sažeto, obično metodom pitanja i odgovora, iznosi pouku o vjeri za djecu i odrasle te služi kao siguran temelj i putokaz za naviještanje vjere, i to kako vjeroučeniku tako i vjeroučitelju” (Feldvari 2010: 45), odnosno „službena vjeronaučna knjiga Crkve čiji sadržaj pruža kvantitativno i kvalitativno potpun nauk Crkve, odobren od mjerodavne crkvene vlasti” (Jakšić 1995: 3). Osim što su sredstvo vjerskog poučavanja i učenja, katekizmi čine i zasebnu književnu vrstu, koju obično prepoznajemo prema njezinoj tradicionalnoj kompoziciji, odnosno najčešćem načinu pisanja u obliku pitanja i odgovora, što je jedna od njegovih osnovnih osobina. Ta metoda vuče podrijetlo iz antičke didaktičke tradicije, tj. dijaloga učitelja i učenika, a omogućuje pamćenje trajnih oblika odgovora povezanih s određenim pitanjima te vjerno reproduciranje relativno opsežnih sadržaja, iako ne jamči i njihovo razumijevanje. Ujedno izbor pitanja i odgovora omogućuje podjelu i pojednostavljivanje teksta, oslobađajući čitatelja od potrebe za upoznavanjem npr. cjelokupnog razvoja teološke misli o nekoj temi. Na taj način pažnja čitatelja usmjerena je na izabrane teme, uređene jednostavnim pitanjima, što olakšava čitanje teksta, organizira ga, daje mu određen smjer, a ujedno može pomoći u pamćenju. Katekizamska pitanja i odgovori ponajprije su didaktičko sredstvo, a osoba koja postavlja pitanje i osoba koja odgovara je ista – autor priručnika (Czarnecka 2017: 8–9; Walczak-Mikołajczakowa 2017: 210). No iako je to najčešći način oblikovanja katekizama, nije i jedini.

Tipologija katekizama temelji se ponajprije na njihovoj namjeni, odnosno publici kojoj su namijenjeni. „Budući da katekizmi imaju dva naslovnika, vjeroučitelje i vjeroučenike, postoje i dva tipa katekizama: priručnici za vjeroučitelje i priručnici za vjeroučenike, djecu i neobrazovane” (Hoško 1985: 157), što je ujedno temeljni tip katekizma, dok se „u literaturi (...) navodi još jedan tip, a to je klasični tip katekizma” (Feldvari, 2010: 46), koji se odlikuje kvalitativnim, kvantitativnim i metodskim elementima. Pritom se kvalitativno određenje odnosi na sadržaj jer „katekizam sadrži cjelokupan nauk i tumačenje vjere konkretne crkve”,

kvantitativna odrednica govori o veličini katekizma, odnosno o malim, srednjim i velikim katekizmima, dok se metoda klasičnih katekizama tiče već spomenutih pitanja i odgovora (Feldvari 2010: 46).

S druge strane, knjiga „koja funkcionira kao zbirka, florilegij, tezaurus ili zbornik, dakle kao zbir nečega ili kao izbor iz nečega” jest molitvenik (Feldvari 2010: 44), čije je značenje ipak šire od „molitvena knjiga” (Skok 1971: 452) ili „knjižica koja sadrži molitve za razne prilike” (HJP), kako je ta riječ opisana u gotovo svim postojećim hrvatskim rječnicima. Polazište u određenju i definiranju molitvenika kao vrste je upravo njegova forma („molitvenik [je] hibridna književna vrsta” /Feldvari 2010: 45/) jer je riječ o zbirci koja ne zahtijeva od čitatelja kontinuirano čitanje, već se ono obavlja prema vlastitom izboru. Drugi odredbeni kriterij je sadržaj molitvenika, u kojem prvo mjesto pripada molitvama, a često su im pridružene pjesme, časoslovi i upute sa sažetkom cjelokupne teologije. Treći element je recipijent molitvenika, a to može biti pojedinac ili skupina ljudi. Stoga se za molitvenik može reći da je „zbirka molitava, tekstova i pjesama namijenjenih za privatnu pobožnost ili javnu službu Božju, bilo pojedinaca, bilo zajednice vjernika” (Kolarić 1996: 121).

S obzirom na oblik i sadržaj kao polazne kriterije, Z. Šundalić zbirke molitava, tekstova i pjesama smatra molitveničkom građom i tako je proučava. U skladu s tim kriterijima, djelo Petra Kovačeva Carskog pripada skupini molitvenika o čijem sadržaju odlučuje sam autor, za razliku od onih čiji sadržaj nameće određena liturgijska knjiga, obred i sl. Prema sadržaju riječ je o mješovitom molitveničkom tipu, jer su molitvama pridodana poglavlja s kršćanskim naukom, pjesmama, pričama. Autorica tipologiju razvija i dalje na različite podtipove molitvenika, ali navodi kako je „molitvenik kao književno djelo izrazito hibridna književna vrsta, to ni granice unutar navedenih dviju temeljnih skupina molitvenika nisu strogo povučene” (Šundalić, 2003: 17), dok su ujedno moguće kombinacije različitih podtipova. U tom smislu rukopis Petra Kovačeva Carskog mogli bismo opisati kao

molitveničko-katekizamsko-hagiografski. S obzirom na veličinu riječ je o srednjem molitveniku, a prema kriteriju povijesnog razvoja, ubrajamo ga u dijecezanske (biskupijske) molitvenike, tipične za 18. stoljeće, koji su svojevrsni spoj molitvenika koji čitatelju nudi liturgijske tekstove te molitvenika s izborom tekstova za privatnu pobožnost, tipičnij za 15. i 16. stoljeće (usp. Šundalić 2003: 14–16).

Pisanoj ostavštini bugarskih katolika treba pribrojiti još i (stihovane) molitve, himne, epske pjesme, pouke, objašnjenja, živote svetaca, koje su pisali i prevodili s talijanskog i hrvatskog anonimni svećenici iz južne Bugarske (u tadašnjim pavličanskim centrima Davudžovo i Hambarli) i koje je fragmentarno objavio Miletić u svojoj raspravi *Naši pavličani* (Милетич 1903: 253–256). Tijekom vremena objavljivali su ih različiti istraživači, ponajviše Miletić i Walczak-Mikołajczakowa, koja 2004. u knjizi o bugarskoj katoličkoj pismenosti objavljuje antologiju njihovih tekstova.

3. 2. Bugarska katolička pismenost u 19. stoljeću

Naravno, bugarska katolička književnost nije prestala postojati nakon početka i uzleta opisanih u ovom radu. Naime, nakon odlaska franjevac i dolaska pasionista potkraj 18. stoljeća, pripadnici različitih crkvenih redova nastavljaju se brinuti o katoličkom stadi i objavljivati djela različitog karaktera. Iako autori i njihova djela, čiji kratak popis slijedi, izlaze iz vremenskih okvira kojima se bavi ovaj rad, a i svi autori nisu rođeni Bugari, spominjemo ih ovdje kako bismo ukazali na kontinuitet u pavličanskom djelovanju.

Andrea Tunov najvjerojatnije je autor rukopisa velikog zbornika života 111 svetaca, za mjesec od rujna do prosinca, koji je preveden na bugarski u posljednjim desetljećima 18. stoljeća, a naslove životopisa i njihove dijelove prepisane ćirilicom objavio je Miletić u *Našim pavličanima* (Милетич 1903: 249; Sielimski 1999: 159; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 49).

Godine 1844. u Rimu su izdane knjige Jakova Jakovskog *Alfabetum bulgaricum sive cyrillianum* i *Nauka kristianska za kristianete od Filibeliskata darxiava*, koja je doživjela drugo izdanje (1869.). Obje su sadržavale ćirilicom pisane molitve na „starom” jeziku i njihovu verziju prepisanu na „bugarski jezik” latinicom (Selimski 1999: 159; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 165; Радева 2018: 35).

Vrlo skoro Andrea Canova, biskup, objavljuje djela *Svete mislenie od bogomilos varhu xivotat od svetzite razdelene na sekoi den od cetirite mesezi mais, giunio, lulio, aostos* (Istanbul, 1857.) i *Pastirska kniga* (Istanbul, 1848.), a Karlo Pooten, najprije misionar u nikopolskom, zatim administrator u plovdivskom, nakon odlaska iz zemlje kao antivarski biskup izdao je knjigu *Knigice od molitvi* (Rim, 1846.; 2. izdanje 1866.).

Otac Edoardo iz Torina (1812.–1873.), kapucin, autor je četiriju knjiga tiskanih u Rimu 1878. godine: *Misleni za maki Issukrastovi, Nauki od sveti Francisko od Sales i od blaxen Egidio i drugi raboti, Nauki za kristianskiat xivot spored Issukrastovoto sledene, Izbranite ot bogomilni falbi i pesni*.

Neki misionari autori su talijansko-bugarskih rječnika ili bugarskih gramatika. Filippo Squarcia, pasionist, pripremio je talijansko-bugarski rječnik (418 rukom pisanih stranica) i predstavio vokabular i fonemski sastav govora sela Oreše i Belene s početka druge četvrtine 19. stoljeća.⁴² Kraći rječnik (oko 2000 riječi) sastavio je i spominjani Karlo Pootem. Otac Serafimo iz Italije započeo je njegovu redakciju u bugarsko-talijanskom redoslijedu, a na osnovi toga rječnika otac Antonio iz Torina, kapucin, pripremio je vlastiti bugarsko-talijanski rječnik (3000 riječi). Najveće leksikografsko djelo bio je talijansko-bugarski rječnik spomenutog oca Edoarda (62 bilježnice sa po oko 50 kartica), a u rukopisu je ostavio i gramatiku bugarskog jezika, čiji opis i ocjenu donosi Miletich (Милетич 1903: 290–303; Sielinski 1999: 160; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 166).

⁴² Detaljnije o tome rječniku i njegovu sadržaju v. Милетич 1903: 285–286.

Potkraj 19. stoljeća, nakon oslobođenja iz *tamnoga turskog ropstva*, u književnost bugarskih katolika nanovo ulazi ćirilica, ali i općenarodni jezik, a njihovo se stvaralaštvo sve više vezuje uz posvudašnje preporodne tendencije te kasnije ulazi u opći tijek razvoja bugarskog jezika i književnosti (Sielimski 1999: 160; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 166).

4. JEZIK BUGARSKIH KATOLIČKIH PISACA

Od 70-ih godina 20. stoljeća povećava se znanstveni interes za bugarsku katoličku pismenost, a među brojnijima su jezična istraživanja. U jeziku kojim bugarski katolički pisci pišu svoja djela još je Miletić (Милетић 1912) primijetio brojne utjecaje hrvatskog jezika. Prisutnost kroatizama u jeziku bugarskih katoličkih pisaca objašnjava se ponajprije školovanjem na hrvatskom jeziku. U bugarskim katoličkim školama koristili su se udžbenici i priručnici kao i u svim drugim katoličkim južnoslavenskim zemljama. Nakon završetka školovanja u Bugarskoj kandidati bi odlazili na školovanje u Italiju, u Bolognu, Napulj, Firencu, Perugiu, Bresciu (Списаревска 1983: 85–86), a najčešće upravo u Ilirski kolegij u Loretu⁴³, gdje bi opet učili na i o ilirskom. Po svršetku školovanja u Italiji odlazili bi u Njemačku ili Poljsku, a u domovinu bi se vraćali sa solidnim znanjima iz teologije, povijesti, geografije; osim materinskog govorili su još nekoliko jezika: znali su dobro talijanski i latinski, jezike zemalja u kojima su boravili, a „vladali su također hrvatskim narječjem i koristili se ne samo latinskom nego i literaturom južnih Slavena” (Пеневъ 1930: 270).

Loreto je u to doba bio veliko hodočasničko središte tadašnje Europe i sveučilišni grad, u kojem su se putevi križali i hrvatskim i bugarskim svećenicima, koji su zatim surađivali, tj. pripremali jedni drugima knjige za tisak. Izbor hrvatskoga za službeni jezik tada se čini jedini logičan. Naime, u to vrijeme već postoje rječnik Fausta Vrančića (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae*, Venecija, 1595.) i gramatika Bartola Kašića⁴⁴ (*Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim,

⁴³ Ilirski kolegij (*Collegium Illyricum*, u mnogih autora Hrvatski kolegij) u Loretu osnovan je nakon Tridentskog sabora s ciljem provođenja crkvene i katoličke obnove na Balkanu; djelovao je s prekidima u razdoblju od 1580. do 1860., uglavnom pod upravom isusovaca. U njemu su školovani mladići iz Dalmacije, Bosne, Srbije, Albanije i Bugarske te pripremani za rad u misijama upravo na tim područjima (usp. Jurić 1982; Radaković 2018).

⁴⁴ Bartol Kašić gramatiku i sastavlja po nalogu generala isusovačkog reda Klaudija Aquavive upravo za potrebe Akademije ilirskoga jezika pokrenute na Rimskom kolegiju 1599. (Krašić 2009: 13; Radaković 2018: 173)

1604.), hrvatski se od 1623. godine predaje na svim sveučilištima koja obrazuju misionare⁴⁵, a uskoro će biti izdano i *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (1649.–51.)⁴⁶. Prema Miletićevim (Милетић 1903: 15) riječima, „kod ćiprovaćkih katolika uveden je za književni jezik bosansko-hrvatski”, a gotovo identičnu rećenicu ponavlja i Penev (ПЕНЕВЪ 1930: 271), koji kasnije dodaje: „u bugarskim katolićkim školama (...) i crkvama bio je veoma raširen srpsko-hrvatski jezik”. Kolendić (Колендић 1927: 68) o tome piše:

Dosta je međutim i površno pregledati kataloge raznih biblioteka bugarskih, da se vidi, kako su, prosto do osamnaestog veka, pravoslavni Bugari najvećim delom pisali baš onakim istim, veštaćkim, jezikom književnim, kakav je onda bio u praksi i kod pisaca pravoslavnog dela našeg naroda. (...) Samo da analogija bude potpuna, zanimljivo je napomenuti, da su i katolici zapadne Bugarske kroz ceo sedamnaesti vek nastojali da pišu onakim istim literarnim jezikom, kakav je bio tad u upotrebi kod katolićkog dela našeg naroda! A simpatična ta pojava bila je rezultat tako zvane ćiprovaćke škole.

No Penev dodaje još nekoliko važnih rećenica:

Katolićki propovjednici uvijek su govorili na čistom bugarskom jeziku. Samo u svojoj korespondenciji i uopće u svojim pisanim izlaganjima više su se pridržavali osobitosti srpsko-hrvatskog jezika. (...) Ipak, dok su propovijedali, koristili se se samo narodnim bugarskim jezikom. Njihov književni jezik bio je svojevrsna smjesa crkvenoslavenskih, bugarskih i srpsko-hrvatskih izraza, a govoreni jezik bio je čisto bugarski. Katolićki svećenici podučavali su i

⁴⁵ Institucionalizirano ućenje jezika, osobito u svrhu misijskoga djelovanja, može se pratiti unutar dominikanskog reda od 13. stoljeća. Na 15. crkvenom saboru (1311.–1312.) određeno je da se u sklopu Crkve osnuju jezikoslovna učilišta za misionare, a 1622. papinskim dekretom naloženo je otvaranje katedri za ilirski jezik na području Mletaćke Republike. Već sljedeće godine od svih europskih crkvenih ustanova koje pripremaju misionare za misije zatraženo je osnivanje katedri za latinski, hebrejski, klasićni i moderni grćki, arapski, kaldejski i ilirski (Krašić 1998: 13-17; Krašić 2009: 9–13; Radaković 2018: 173).

⁴⁶ Sva navedena djela, uz još mnoga strana, ali i tiskane i rukopisne pjesmarice, zbirke propovijedi i molitava, živote svetaca i ostala djela na ilirskom jeziku nalazila su se u knjižnici Ilirskoga kolegija (Jurić, Korade 1984: 32–34; Radaković 2018: 175).

propovijedali na bugarskom, prevodili i pisali na slavenski, in nostra lingua, kako se sami izjašnjavaju u pismima Kongregaciji (Пеневъ 1930: 268–269).

Mnogi istraživači smatraju kako su djela pisana na ilirskom jeziku dolazila do širokih čitateljskih masa u cijelom turskom imperiju, dok je literatura pisana na latinskom (ne samo zbog jezika, nego i zbog tematike vezane uz religiju i političku problematiku na Balkanu) pronalazila brojne čitatelje na Zapadu i uzrokovala porast zanimanja za sudbine slavenskih naroda pod turskom vlašću (usp. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 35).

4. 1. Kratka jezična analiza prvih djela

Iako se ovaj rad ponajprije zanima književnošću bugarskih katolika u 18. te na početku 19. stoljeća, smatramo kako je za stvaranje cjelokupne slike nužno reći nekoliko riječi o onome što je prethodilo. Naime, nakon provedena istraživanja, čini nam se da bolje razumijemo razloge za Dinekovljevu periodizaciju bugarske katoličke književnosti, tj. podjelu na tri razdoblja (Čiprovci – emigracija – Plovdiv) (Диневков 1980: 287–290), ali i zašto Stančev izdvaja tek dvije faze (Станчев 1981: 9). Premda se međusobno razlikuju po tematici i pismu kojim pišu, slažemo se kako bismo kraj 17. i početak 18. stoljeća mogli smatrati jednom cjelinom. Naime, i Petar Bogdan Bakšić, i Filip Stanislavov, i Jakov Pejačević (kad piše na ilirskom) pišu prema uzoru. Njihovi jezični uzori nesumnjivo su hrvatski i bosanski autori, ponajprije Bartol Kašić, Jakov Mikalja i Matija Divković, što ćemo pokušati dokazati usmjerenom jezičnom analizom njihovih djela. Pisci toga razdoblja služe se Kašićevim pravopisom, odnosno uputama o pisanju navedenima u njegovoj gramatici, i jezikom opisanima u istoj gramatici, koji često sami nazivaju ilirskim ili slovinskim. Osim toga, iz tematike i namjene njihovih djela možemo shvatiti potrebe Katoličke Crkve i stanovnika u tadašnjim bugarskim zemljama: meditacije, upute za molitvu, zajedničko kršćansko suprotstavljanje Turcima. Stoga spomenute autore s kraja 17. i početka 18. stoljeća smatramo

pripadnicima tzv. *čiprovačke književne škole* (usp. Sielimski 1999; Walczak-Mikłajczakowa 2004; Абаджиева-Йорданова 2017 i dr.).

Autori koji slijede, Petar Kovačev Carski, Pavao Duvanlija Gajdadžijski i anonimni autori, pokazuju veći jezični otklon od prijašnjih hrvatskih i bosanskih uzora, demokratiziraju svoj jezik, odnosno bazu narodnog govora obogaćuju elementima preuzetima iz nekih drugih tradicija. Budući da sve spomenute autore rođenjem, životom ili radom vezujemo uz Plovdiv, možemo govoriti o *plovdivskoj književnoj školi* kao o drugoj etapi u pisanoj djelatnosti bugarskih katolika.

Na izabranim tekstovima bugarskih katoličkih autora provedena je usmjerena jezična analiza: iz tekstova su ekscerpirani primjeri (riječi, njihovi oblici, različiti izrazi, konstrukcije i sl.) koji se smatraju utjecajem ilirskog jezika, a zatim su skupno komentirani u skladu sa svojom razinom. Razine primjera mogu biti:

1. pravopisna ili ortografska – odnosi se na način kako pojedini autori bilježe pojedine glasove, bilježenje zvučnih glasova na mjestu bezvučnih i obratno, sastavljeno i rastavljeno pisanje nenaglašenih oblika zamjenica, refleks *jata* i betacizam;
2. gramatička ili morfološka – najčešće je riječ o primjerima deklinacije imenskih riječi ili konjugacije glagola koje koriste katolički autori, a potvrđeni su u Kašićevoj gramatici i razlikuju se od bugarskog jezika ili pavličanskog narječja;
3. leksička – ekscerpirani primjeri smatraju se izravnim preuzimanjem leksema iz ilirskog jezika;
4. ostalo – bilo koja osobina ili osobitost u načinu izražavanja i pisanja bilo kojeg autora koja može biti utjecaj ilirskog jezika.

Pri čitanju tekstova bugarskih katolika svaki primjer koji se smatra utjecajem ilirskog jezika ekscerpiran je i dodijeljen odgovarajućoj razini. Primjeri na pravopisnoj razini uspoređeni su s onime što smatramo normativnim priručnicima ilirskog jezika, dakle

Kašićevim uputama, odnosno načinom pisanja opisanim u njegovoj gramatici, a obraćena je pažnja i na to pridržava li se neki autor pravila dosljedno ili sporadično. Na morfološkoj razini pažnja je usmjerena ponajprije na to upotrebljavaju li autori oblike riječi zabilježene u Kašićevoj gramatici ili se pri deklinaciji i konjugaciji oslanjaju na rodni dijalekt. Veoma važan dio analize je leksička razina; leksemi za koje se smatra da su preuzeti iz ilirskog jezika uspoređeni su s rječnikom *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje i *Rječnikom književnog bugarskog jezika na narodnoj osnovi* Bugarske i Ruske akademije znanosti, a zatim i sa suvremenim jednojezičnim rječnicima obaju jezika. Na kraju su predstavljeni najtipičniji primjeri upotrebe ilirskih uzora na različitim razinama, pri čemu je moguće da se neki primjeri odnose na više razina, i sastavljen abecedarij ilirizama u književnosti bugarskih katolika iz čega se pokušalo izvući zaključke o utjecaju ilirskog jezika na bugarski.

Bitno je reći da *ilirskim jezikom* smatramo zamišljeni standardni jezik koji opisuje i upotrebljava Bartol Kašić – ponajprije u prvoj hrvatskoj gramatici *Istitutionum linguae illyicae*, potom i u drugim svojim djelima – a kasnije ga bilježi Jakov Mikalja u rječniku *Blago jezika slovinskoga*. Potaknut od crkvenih velikodostojnika da napiše temeljni jezikoslovni priručnik „kako bi budući isusovački misionari mogli lako naučiti jezik puka koji im je dodijeljen na duhovnu skrb” (Kašić 2002: 390), Kašić *Osnove* piše na latinskom i odatle naziv jezika *ilirski*. S obzirom na to da Kašić u gramatiku unosi čakavske i štokavske elemente, jasno je da ne opisuje samo jedan dijalekt, nego pokušava opisati naddijalektnu pisanu praksu. Mikalja svoj rječnik *Blago jezika slovinskoga* na latinskom naslovljuje *Thesaurus linguae Illyricae* i u njemu pridjev *slovinski* objašnjava „od Slovina – *slauonesco* – Illyricus, a, m” (Mikalja 2011: 407). U rječnik je skupio riječi s raznih strana – dubrovačke, bosanske, talijanske, turske, češke, poljske jer je to „bilo važno za buduće propovjednike i misionare u 'ilirskom' prostoru” (Katičić 2013: 115). Taj ilirski jezik bio je prvi pokušaj standardizacije jezika na područjima koja nemaju veze s današnjim poimanjem granica i nacija, stoga

zadržavamo stari naziv jezika – ilirski ili slovinski – kako novi, nacionalni – hrvatski, eventualno bosanski – ne bi isključio i ostala područja čije su jezične osobine u njega uključene. I Kašić i Mikalja govore o nadregionalnom jeziku, vrlo često spominju „bosanski jezik” ili „bosanski izgovor”, no i bosanski i hrvatski jezik na način kako ih danas shvaćamo i doživljavamo imaju preusko značenje u odnosu na ilirski jezik u vrijeme o kojem je ovdje riječ.

Dakle, prijepis početka druge stranice *Bogoljubnih razmišljanja* Petra Bogdana Bakšića dokazuje kako je njegov jezik zapravo ilirski jezik Bartola Kašića i Jakova Mikalje:

*OBICAY yest stara, i od
mnoga vrimena megiu
gliudi, a navlase megiu
drazimi priategli, obslu.
xevana, da otiscavsci tko od doma
svoga, i stavivse tugie zemglie
prohoditi, vazda iscte na zavrata-
ku svomu donesti sctogod, budi
malo, ali veličko, čimbi mila, i dra-
ga Gospodina, i Priateglia nadario.⁴⁷*

Kao što je vidljivo, Bakšić dosljedno prati Kašićeve upute o upotrebi latinice za bilježenje ilirskoga jezika. Potvrđuju to Kašićeve upute iz *Osnova ilirskog jezika*, navedene u nastavku⁴⁸:

⁴⁷ Prijepis je učinjen iz digitalizirane verzije dostupne na internetskim stranicama projekta *Gutenbergova revolucija i Bugari (Гутенберговата революция и българите)*, pri čemu je zadržan originalan raspored teksta u retke.

⁴⁸ Pri jezičnoj analizi djela korišten je pretisak Kašićeve gramatike i njezin prijevod na hrvatski, objavljen 2002. u biblioteci Pretisci Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje s pogovorom i komentarima D. Gabrić-Gabarić. U tekst prijepoda u ovom su radu radi lakšeg snalaženja unesene sitne izmjene: latinska i talijanska objašnjenja

O slovu Cc [č]

Cc se ispred ili iza samoglasnika i suglasnika, izuzevši *h*, izgovara kao u Latina ispred samoglasnika *e* i *i* kao *dicet, dicit*. Tako i u nas *recce* [reče], *dixit, rici* [riči], *uerba*, *Bec* [Beč], *Uienna nomen urbis*, *clovik* [človik], *homo*, *clan* [član], *articulus*. (Kašić 2002: 21)

O slovu Yy [j]

Yy jest uvijek suglasnik na onaj način na koji je to u Latina i premda ga neki katkad rabe kao samoglasnik. Ali kod uglađenijih je uvijek suglasnik. (Kašić 2002: 27)

O slovu Gg

Gg se ispred i iza samoglasnika i suglasnika, osim ako slijedi polusamoglasnik *i*, izgovara kao u Latina ispred *a*, *o*, *u* u ovim primjerima: *garrulus, lego, gula* i kao u Talijana *gh* u *leghe, salghino*. Tako i u nas *garmii* [grmi], *tonat*; *gizdavi, elegans*, *Bog, Deus*. Ispred suglasnika pak, osobito *l*, kada odmah iza slijedi samoglasnik *a* ili *o*, izgovara se kao u Latina *gladius, gloria*. Tako i u nas *glava, caput*; *grad, urbs*. A ako bi iza *gl* bio samo samoglasnik *i*, izgovaralo bi se kao *figli, agli*. Tako i zemgli [zemlji], osim ako bi bilo *ghl* kao u *dvighli* [dvigli]. Kada se pak između *gl* i samoglasnika *a*, *e*, *o*, *u* umetne polusamoglasnik *i*, izgovara se kao u Talijana u ovim primjerima: *figlia, figlie*. Tako i u nas *zemglia* [zemlja], *terra*, *zemgliu* [zemlju], *terram*. Neki to ispuštaju i ostvaruju dvojak izgovor. (Kašić 2002: 23)

O slovu Xx [ž]

Xx se izgovara s blagim glasom kao polu *sz* [š] ili polu *sg* [ž], ali ipak povezano kao *xena* [žena], *mulier*. (Kašić 2002: 26-27)

O slovima sc [š], sct [št]

Slova *sc* uvijek valja izgovarati povezanim glasom kao u Latina u ovim riječima: *discedo, scindo*. Tako i u nas *sluscam* [slušam], *audio*; *pusce* [puše], *flat*; *nasci* [naši], *nostri*; *rovasc* [rovaš],

hrvatskih riječi otisnuta su kurzivom, označeni naglasci su ispušteni, a izgovor hrvatskih glasova i riječi (ukoliko se način pisanja razlikuje od današnjeg) dodan je u uglatim zagradama.

tessera; sctenye [šten'je],⁴⁹ *lectio*; scto [što], *quid*. Iz tih posljednjih primjera odbacuju neki *s*, tako ctenye [čten'je], cto [čto]. (Kašić 2002: 31)

O slovu Çç

Çç se ispred ili iza samoglasnika i suglasnika izgovara kao u Latina slovo *t* u ovim riječima: *etiam*, *sapientia* i kao u Talijana *z* u ovim riječima: *zoppo*, *zuccaro*, a tako i u nas Çesar [cesar], *Caesar*, çilo [cilo], *integrum*, çvit [cvit], *flos*. (Kašić 2002: 21)

Kašić u svojim *Osnovana ilirskog jezika* oblike nenaglašenih zamjenica piše sastavljeno s riječju koja joj prethodi, a to objašnjava na sljedeći način:

Kod zamjenica za prvo i drugo lice obično se odbacuje neki slog u dativu i akuzativu jednine. Tako od odvojenih nastaju zamjenice povezane s glagolom kao *ostavime*, relinque me. *Me* se stavlja umjesto akuzativa *mene*, a *ti* umjesto *tebi* kao *xudimti* [žudim ti], cupio tibi. (...) Isto biva u kosim padežima jednine (...) kao *rekoħmu*, (...) gdje *mu* dolazi umjesto gnemu [njemu]; *ubiscega* [ubiše ga], gdje *ga* dolazi umjesto *gnega* [njega]. (Kašić 2002: 15)

Govoreći o konjugaciji bezličnih glagola, Kašić navodi oblike *zgayase* [zgaja se], *prigayase* [prigaja se], *orese* [ore se], *piyese* [pije se] (Kašić 2002: 319).

U prepisanom ulomku pažnju ne privlače samo njegove pravopisne osobine. Naime, Bakšić slijedi i Kašićeve upute o deklinaciji općih nejednakosložnih imenica srednjeg roda na *-e* (Kašić 2002: 65) i piše *vrimenta*, zadržavajući pritom čak ikavski refleks *jata* koji koristi i Kašić.

U tekstu je provedena glasovna promjena sibilizacija (*drazimi*), koju Kašić, doduše, izrijekom ne spominje, ali na nekoliko mjesta u napomenama uz pridjeve navodi kako se neka

⁴⁹ U primjerima [šten'je] i [čten'je] označuje se nesliven izgovor. Naime, kad bi izgovor bio sliven, Kašić bi pisao sctegne [šteńe] odnosno ctegne [čteńe] (usp. upute o slovima gn [ń], ggn [gń], ghn [gn] u Kašić 2002: 29).

slova u različitim oblicima mogu promijeniti u druga („slovo *k* ispred krajnjeg samoglasnika *i* (...) može u bilo kojem padežu množine biti promijenjeno u *ç* [*c*]” /Kašić 2002: 101/) Osim toga, Bakšić za pridjev koristi nastavak *-imi*, koji i Kašić (uz *-ima*) navodi kao nastavak pridjeva u sedmom padežu množine (Kašić 2002: 93). Razvijena upotreba padeža (*od doma* – Gen, *tugie zemglie prohoditi* – Acc, *na zavratku* – Loc /osmi padež u Kašića/, *megiu drazimi priategli* – Ins /sedmi padež u Kašića/ itd.), konjugacija glagola *biti*, odnosno, točnije, oblik *yest* [*jest*] za 3. lice jednine te upotreba infinitiva, koji u bugarskom jeziku ne postoji (nego se izražava uz pomoć čestice *da* i 1. lica jednine prezenta glagola) dodatni su dokazi za tvrdnju da Bakšić svoja djela piše ilirskim jezikom Bartola Kašića i Jakova Mikalje.

Navedeni ulomak iz Bakšićevih *Bogoljubnih razmišljanja* možemo transkribirati na sljedeći način:

OBIČAJ jest stara, i od mnoga vrimena među ljudi, a navlase među drazimi prijatelji, obluževana, da otišavši tko od doma svoga, i staviv se tuđe zemlje prohoditi, vazda ište na zavratku svomu donesti štogod, budi malo, ali velicko, cim bi mila, i draga Gospodina, i Prijatelja nadario.⁵⁰

Ivanova (Иванова 1989: 307) smatra kako Bakšićev „izbor grafije odražava dubrovačko-dalmatinsku pravopisnu normu s karakterističnim pojavnostima talijanskog utjecaja pri pisanju nekih specifičnih slavenskih zvukova” i navodi primjere koji to dokazuju. No riječ je o već spomenutom, kašićevskom načinu pisanja (temeljenom upravo na dubrovačko-dalmatinskim ranijim tekstovima) objašnjenom na početku *Osnova* (*gl, gli = lj; gn, gni = nj; ch, chi = ć i sl.*) te – kako kaže Ivanova – arhaiziranju jezika i upotrebi starih nastavaka (*-ov* za Gen množine muškog roda, *-i* za Ins množine muškog roda, *-om/-em* za Dat

⁵⁰ Pri transkripciji zadržana su izvorno zabilježena velika i mala slova te pravopisni znakovi.

množine muškog roda, *-am* za Dat množine ženskog roda itd.). No upravo su svi navedeni padežni nastavci u skladu s imeničkim paradigmama koje Kašić navodi u svojoj gramatici:

Gen. *golubov* ili *goluba* ili *golubi*

Dat. *golubom*

Sedmi *s' golubimi* ili *s' golubima* ili *s' golubi* (Kašić 2002: 55)

Dat. *voyvodam* [*vojvodam*] (Kašić 2002: 77)

Što se tiče leksičke razine, u Mikaljinu rječniku⁵¹ zabilježeni su svi leksemi upotrijebljeni u ulomku osim:

- *obsluževana* (kao ni glagoli *obsluževati* /*opsluževati*/ ili *osbluživati*/*opsluživati*/)
- *navlase* (Mikalja bilježi oblik *navlaštito* – navlaš, hote)
- *dom* (ipak, u rječniku su zabilježene sljedeće riječi i njihova značenja⁵²: *domaći* – od kuće; *domaćin* – gospodar od kuće; *domovina* – mjesto u koje se tko rodi)
- *malo* (u rječniku postoji tek: *malacan* – sitan, malahan i *malahan* bez objašnjenja na slovinskom)
- glagolski oblik *ište* Mikalja ne poznaje, a u rječniku navodi infinitiv *iskati*.

Zanimljivo je da leksem *gospodin* ne postoji kao samostalna natuknica u *Blagu jezika slovinskoga*, nego tek u objašnjenju riječi *gospodar* – gospodin. U rječniku ipak kao samostalne natuknice nalazimo: *gospa* – gospoja; *gospoda* – vlasteli; *gospodar* – gospodin.

Neslaganje roda imenice i pridjeva (*običaj* – *stara*, *obsluževana*) te instrumental zamjenice *cim* umjesto *čim* mogu upućivati na pogreške neizvornoga govornika, ali i pogreške slagara. S obzirom na to da su pridjevi na oba mjesta upotrijebljeni u obliku za ženski rod,

⁵¹ Pri analizi je korištena transkripcija i leksikografska interpretacija *Blaga jezika slovinskoga* Jakova Mikalje, objavljena u biblioteci Riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2011.

⁵² Pri navođenju leksema i značenja korišteno je samo Mikaljino objašnjenje na slovinskom, bez prijevoda na talijanski i latinski.

možda možemo isključiti slagarevu pogrešku. Međutim, što se tiče oblika *cim* i *velicko*, zapisanih u originalnom tekstu kao *çim* i *veliçko*, nakon detaljnog iščitavanja djela dolazimo do zaključka kako Bakšić ipak malo mijenja Kašićeve upute o pisanju, pa glas [č] koji se zapisuje malim tiskanim slovom bilježi kao *ç* (*veliçko*, *çimme*, *obiçaj*, *reçena*, *za svidoçbu*, *na poçetku*, *uçinili*), glas [ć] kao *ch(i)* (*xelechi*, *Boxyom pomochi*, *pomochnik*, *hochiete*, *razmiscgliayuchi*)⁵³, a glas [c] kao *cz* (*Svetoga Otcza*, *donesti kgnixicz*, *Vdoviczam*, *sarczem*)⁵⁴. U Bakšićevu tekstu bilježimo i kolebanja u upotrebi znakova *u* i *v* (*Bonauenturae* : *Bonaventvrae*; *Bogoglivbna* : *Odkupglienya*), o čemu Kašić (2002: 25) piše:

O slovu Vv

VV u ovakovu obliku jest suglasnik ispred i iza bilo kojeg samoglasnika i suglasnika kao voynik [vojnîk], *miles*, *veccer* [večer], *uesper*; *plav*, *naucula* kao što je u Latina *u* u ovim primjerima: *uale*, *uolo*. Neki pak rabe *f* ili *u* umjesto *v*.

Svi leksemi iz navedenog ulomka uspoređeni su i s *Rječnikom književnog bugarskog jezika na narodnoj osnovi* (*Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век /върху текст от Тихонравовия дамаскин/*, 2012.; КЕНОР) Bugarske i Ruske akademije znanosti.

U tom rječniku ne nalazimo sljedeće lekseme:

- *vtime* (u rječniku je zabilježen oblik s *jatom*: *врѢме*)
- umjesto *među* nalazimo *между*
- leksem *ljudi* u rječniku je zabilježen s nastavkom *-e* (*люде*)
- leksem *prijatelj* zabilježen je s nepalataliziranom osnovom (*приятел*)

⁵³ Ni u tim riječima Bakšić ne odstupa od Kašićevih pravopisnih pravila jer o slovima *chi* u *Osnovama* čitamo sljedeće: „Slovo *i* između *ch* i samoglasnika *a*, *e*, *o*, *u* postaje polusamoglasnik kao u Talijana u ovim riječima: *occhietti*, *occhiali*. Tako i u nas *hochiu* [hoću], *uolo*; *hochiesc* [hoćeš], *uis*.”

⁵⁴ Bilježenje glasa [c] znakovima *cz* možemo primijetiti u hrvatskih autora kajkavskog područja, koji pišu pod utjecajem mađarske ortografije, npr. Habdelića (*Dictionar ili Réchi Szlovenske*, 1670.).

- *obsluževana* (kao ni glagolski oblici *обслужя* i sl.)
- *otišavši* (u rječniku postoji glagol *отуда*, ali s bugarskim oblicima bez *š*, osim toga, forma glagolskog priloga prošlog u bugarskom jeziku se ne koristi)
- *tko*
- prijedlog *od* zabilježen je u bugarskom obliku *от*
- *svoj*
- *staviti*
- *tuđ*
- *vazda*
- *ištiti* (i u ovom je rječniku zabilježena natuknica, tj. glagol *искам*, ali u značenju ‘имам желание, желяя’)
- *zavratak*
- *donesti* (postoji oblik *донеса* jer se u bugarskom jeziku infinitiv ne koristi)
- *štogod* (zabilježena je zamjenica *что*, ali ne i oblici složeni s njom)
- *veličko*
- *mio, mili* (zabilježen je leksem *мило* s odrednicom *нареч. /prilog/*)
- *nadariti*.

U Bakšićevu tekstu primjećujemo više rješenja istovjetnih Kašićevu i Mikaljinu modelu nego bugarskom. Stoga smo skloni prikloniti se Kolendićevu mišljenju kako se Bakšić „u ortografiji držao u glavnom propisa isusovca Kašića” (Колендић 1927: 81–82), ali bismo dodali – i u morfologiji. Kolendić, uostalom, povezuje Bakšićev jezik sa „našim živim govornim jezikom uprav onako, kako su pisali i bosanski franjevci tog vremena, Divković, na primer” (Колендић 1927: 80).

U pogovoru pretisku i prijevodu Kašićevih *Osnova D. Gabrić-Bagarić* kaže:

Iako je u uvodnom dijelu gramatike Kašić rekao da će zanemariti dijalektne razlike i predstaviti „oblik govorenja koji je najboljemu najbliži te ga ilirski ljudi razumiju”, ne nalazimo u njegovu morfološkom opisu odraz stanja u jednom narječju nego naporednost štokavskih i čakavskih likova. Sasvim je razvidno da Kašić nije preslikao ni jedan konkretan govor, već odslikava štokavsko-čakavski prosjek kakav živi u književnom stvaralaštvu. To istodobno znači da Kašić opisuje zabilježeno stanje, a ne propisuje jedan određeni, izabrani dijalekt. U tom je slučaju Kašićeva izjava o „najboljem govorenju” samo verbalno prihvaćanje programa katoličke obnove da se za *lingua communis* mora odabrati najbolje, najraširenije i najrazumljivije narječje. Kašić ne opisuje u gramatici neko određeno narječje, kojemu bi se mogle atribuirati oznake najbolji, najrašireniji, najrazumljiviji, već preslik pisane prakse, a ona je uvijek naddijalektna i u formiranju i u funkcioniranju (Kašić 2002: 399–400).

Bakšić, koji je svoj predgovor *Bogoljubnim razmišljanjima* potpisao kao “Sluga, i Brat / Fra Petar Bogdan Baksich, Reda Male / Bratye Obsluxeveyuchih, nedostoyni / Kustod Bulgariae”⁵⁵, očito je prigrlio ideju o ilirskom kao književnom i službenom jeziku u ozbiljnom poslu širenja katoličke vjere među Slavenima i dosljedno ju je provodio u djelo. Iako su njegov prijevod smatrali prijevodom na „jednostavan bugarski jezik” (Engel, Šafarik, Drinov), Šafarik kasnije mijenja mišljenje i navodi kako je „knjiga prevedena na ilirski, tj. hrvatski jezik” (cit. prema ПЕНЕВЪ 1930: 282). Najuvjerljivi dokaz za to je svakako pun naslov *Bogoljubnih razmišljanja* koji glasi: „Meditationes S. Bonaventurae. To yest BOGOLIVBNA RAZMISCGLIANYA Od Otaystva Odkupglienya Coviçanskoga. S BANAVENTVRAE CARDINALA Prenesena. V yezik Slovinski, Trudom P. O. P. Petra Bogdana Baksichia Custod Bulgariae Reda Male Bratye S. O. Franceska Odsluxevazuchijh”.

⁵⁵ Čak i oblik *Bulgariae* slijedi Kašićevo pravilo: “Ipak ćemo, radi veće jasnoće, padeže ženskih imenica razlikovati od muških dvoglasom *ae* kao *ovi voyvoda [vojvoda], voyvode [vojvode], ova xena [žena], xenae [žene]* (Kašić 2002: 73). Kosa crta u citatu označava kraj retka u izvornom tekstu.

U djelu Filipa Stanislavova pristup Kašićevu pravopisu i gramatici, odnosno slijeđenju njegovih uputa, još je slobodniji. Iako svoj *Abagar*⁵⁶ objavljuje na ćirilici, i Stanislavov koristi neka Kašićeva pravopisna rješenja, samo transliterirana, prepisana ćirilicom, kao i padežne oblike iz njegove gramatike.

O jeziku i pismu Stanislavovljeva *Abagara* ispisane su brojne stranice i doneseni različiti zaključci: to je „polubugarski, polusrpski jezik” (Jireček), „obrazac književnog bugarskog jezika 17. stoljeća, pripada bugarskoj, a ne srpsko-hrvatskoj kulturi” (Petrovski), „bugarski jezik koji je iskrivljen malo i od rimskog slovoslagara i od utjecaja pravopisa bosanskih bukvara, konačno možda i od samog Stanislavova”, „jezik *Abagara* je silno uništen i od utjecaja hrvatskog jezika i od predodžbi rimskih tiskara o ćiriličkim slovima” (Teodorov), „hrvatski, pomiješan s bugarizmima” (Popruženko), „predstavlja čudnu smjesu hrvatskog i bugarskog” i „prva bugarska tiskana knjiga” u kojoj se „bugarski jezik odražava lijepo” (Conev) (svi citati prema ПЕНЕВЪ 1930: 297–299). Илиева (Илиева 2010: 2) kaže kako se Stanislavov „koristi starobugarskom⁵⁷ jezgrom kršćanskog leksika, obogaćenom terminologijom dalmatinskih katolika i nekim autorskim neologizmima”.

Stanislavov upotrebljava poseban tip ćirilice, koji je „stvoren na osnovi takozvane bosanske ćirilice i predodređen za korištenje među stanovništvom Balkana” (Tsibranska-Kostova 2016: 13). Dakle, njegovo se pismo razlikuje od dotadašnje bugarske pravoslavne tradicije, ali i od Divkovićeva načina pisanja, kojim se kasnije koristio Krsto Pejkić.

⁵⁶ Molitvenik *Abagar* svoje ime duguje apokrifnoj legendi koja je u njegovu sastavu. Car Abagar bio je bolestan i poslao je pismo Isusu Kristu u kojem ga moli za pomoć i spasenje. Isus mu odgovara da će ozdraviti jer je povjerovao u njega bez da ga je vidio. Abagar šalje slikara u Jeruzalem kako bi naslikao Isusa, a Krist platno prislanja uz lice i tako nastaje čudotvoran portret koji šalje caru (usp. ПЕНЕВЪ 1930: 287; Tsibranska-Kostova 2016: 18).

⁵⁷ Staroslavenskom.

Na temelju kratke usmjerene jezične analize početka molitve *Tebe Boga hvalimo*⁵⁸ navest ćemo osnovne karakteristike Stanislavovljeva jezika koje možemo smatrati Kašićevim utjecajem.

*Molitva hfalit Boga bespre-
stanka uzlu, i udobru.*

*Tebe Boga hfalimo, viecniem
Otcem ctuiemo, Angeli, Ne-
besa, i svi mošti, Herubini, Sa-
rafini bespociva vapiu Svet,
Svet, Svet Gospod Bog Sabaot,
palna iesu Nebesa, i zemglia Slave
tuvoie Gospode. Tebe slaufni
Apostoli, pohfalini Proroci,
Mocenikof hfalit vuoiska. Tebe
ukolišu konca Suveta, i spoveda*

⁵⁸ Navodimo ovdje za usporedbu i transliteraciju Kašićeva prijevoda iste himne, objavljenu u *Ritualu rimskom* 1640.

Tebe Boga hvalimo, tebe Gospodina spovidamo,
Tebe vičnoga Oca sva zemlja počituje.
Tebi svi anđeli, tebi nebesa i svekolike vlasti,
Tebi kerubini i serafini nepristaljim glasom vapiju.
Sveti, sveti, sveti Gospodin Bog Sabaot od vojska,
Puna su nebesa i zemlja veličanstva slave tvoje.
Tebe slavni od apostola kor,
Tebe od proroka pohvaljivi broj,
Tebe od mučenika pobiljena hvali vojska,
Tebe po okolišu od zemalja sveta Crkva spovida.
Oca neizmerna veličanstva,
Počtovanoga Sina Tvoga pravoga i jedinoga,
Svetoga jošter utišitelja Duha.

Caerkva, da ti iesi Kral od Slave,

*Otca Sinak vasda vecni (...)*⁵⁹

Transiteracija je učinjena prema sljedećoj tablici:

Grafem u Stanislavova	Transliterirani grafem
A	A, a
Б	B, b
B	V, v
Г	G, g
Д	D, d
Є	E, e
Ж	Ž, ž
З, S	Z, z
Н	I, i
К	K, k
Л	L, l
М	M, m
Н	N, n
ω	O, o
П	P, p
Р	R, r
С	S, s
Т	T, t

⁵⁹ Prijepis je učinjen prema digitalnoj kopiji dijela *Abagara*, javno dostupnoj na internetu. Zadržan je originalan raspored u retke.

Ѹ	U, u
Ф	F, f
X	H, h
Ч	C, c
Ш	Št, št

Tablica 1. Transliteracija Stanislavovljeve ćirilice (autor: NR)

Što se tiče pravopisnih osobina teksta, primjećujemo *f* (*hfalimo*) na mjestu *v* kao i u Kašića (*sfeti, sfaki*) o čemu Kašić kaže: “Ff se izgovara blaže, ako ispred sebe ima suglasnik kao *sfeti* [*sveti*], sanctus.” Ponavljaju se *gli* za *lj* (*zemglia*) te *c* za *č* (*vecni*), iako Stanislavov u tome nije dosljedan, pa *c* može biti i *c* (*caerkva*). Stanislavov piše *ctuiemo*, o čemu Kašić piše u opisu slova *sc* [*š*] kad spominje da neki izostavljaju početno *s*. Zanimljivo je da se Stanislavov kao i Kašić koleba u refleksu jata (*viecnem* i *vecni*), kao i da Stanislavov piše *tuoi* [*tvoj*] i *Caerkva*, a Kašić – *suarha* [*svrha*], *suekar* [*svekar*]⁶⁰.

Od Kašićevih utjecaja na oblike koje koristi Stanislavov navodimo razvijenu deklinaciju (*Mocenikof vuoiska, od Slave, Otca Sinak – Gen, hfalit Boga, Tebe Boga hfalimo – Acc*, pri čemu imenicu *Otcem* deklinira i piše kao Kašić, tj. „prepisuje” ćirilicom), prezentske oblike *iesu, iesi*, 1. lice množine prezenta na *-mo* (*hfalimo, ctuiemo*), 3. lice množine prezenta na *-ju* (*vapiu*). U isto vrijeme Stanislavov koristi i nekašićevski prezent za 3. lice jednine *hfalit*.

U Mikaljinu rječniku ne nalazimo pretpostavljene rječničke oblike sljedećih leksema :

- *prestanka* (zabilježen je glagol *pristati* u dva značenja: 1. stati; 2. pogoditi se)

⁶⁰ Osim toga, sličan način bilježenja glasa [v] nalazimo i u prvome tiskanom djelu na hrvatskom jeziku, *Juditi* Marka Marulića (Venecija, 1521.) „ukomse usdarsi istoria Sfete udouice Judit u uersih haruacchi slozena“.

- *mošti* (zabilježeni su glagol *moći* /bez objašnjenja na slovinskom/ i imenica *moći* – kosti od sveti(j)eh)
- *Herubini*
- *Sarafini* (kao ni *serafin*)
- *pociva* (zabilježeni su leksemi *počinuti* – odahnuti i *počinutje* – spokojen’je)
- *Sabaot*
- *palna* (zabilježen je pridjev *pun*; ipak, ovo je jedna od očitih osobina /novo/bugarskog jezika: prije normiranja grafije bugarski poluglasi su se redovito zapisivali vokalima: *смарт* umjesto *смърт*, *пална* umjesto *пълна* i sl.)
- *ukolišu*
- *Suveta* (zabilježen je u ikakvskom obliku *svit* – okoliš, zemlje)
- *spoveda* (u Mikalje je glagol zabilježen s jekavskim refleksom *jata*, dok je u objašnjenju zadržan ikakvski: *spovjediti* – pripoviditi)
- leksem *Caerkva* Mikalja bilježi *čarqua* (ponovno je riječ o bilježenju poluglasa odnosno samoglasničkog *r*)
- *vecni* (u rječniku je jekavski oblik *vječni*).

U rječniku dviju akademija nisu zabilježeni nominativni oblici ni infinitivi (odnosno 1. lice jednine) sljedećih leksema: *prestanak*, *vecniem*, *ctuiemo*, *nebesa* (zabilježena je imenica *небо* bez oblika za množinu, pridjev *небесни* i prilog *небесно*), *svi* (zabilježen je prilog *све*), *Sarafini*, *pociva*, *vapiu*, *Sabaot* (zabilježen je oblik *савоом*), *palna*, *ukolišu*, *konca*, *spoveda*, *Kral*, *vasda*.

Pažnju privlači i leksem *Sinak*, koji pronalazimo u Mikaljinu rječniku *Blago jezika slovinskoga* (ne, doduše, kao samostalnu natuknicu, nego u objašnjenju riječi *sin*), dok u isto vrijeme taj leksem nije naveden u *Rječniku bugarskog književnog jezika na narodnoj osnovi*.

U ostatku teksta Abagara nalazimo još neke utjecaje ilirskog jezika:

- nastavak *-e* u Gen jedn., Nom i Acc množ. u imenica ženskog roda: npr. *ptice, zvezde, reke, ribe, planine, duše pravedne, mili sestre, u utrobu Blažene Dvice Marie* (uz ikavski refleks *jata*) itd.
- nastavci *-om, -em* u Dat množ.: *sapoveda Apostolem, utešenje hristianom* i sl.⁶¹
- nastavci *-ga, -oga, -ega; -omu* pri deklinaciji pridjeva i zamjenica: *cara našega, castitoga, blagomirnoga, od tretiega cetvartoga roda, od lukavoga, Boga našega, spasitelia moga; suvetomu karštenu* i sl.
- nastavak *-ste* u 2. l. množ. aorista: *nenauciste, zapustiste*
- nastavak *-še* u 3. l. množ. aorista: *nas nauciše Apostoli, svi podložiše Krista*
- nedosljedno bilježenje *zemglia, zemliu; pustignaci, pustighiaci* uz primjere kao: *poklagniamose [poklanjamo se], gnegovu [njegovu]*.

Na leksemskoj razini nalazimo sljedeće ilirizme: *proklinaiu, glagolaiu*⁶², *kositra, dika, uzroce, ufamo, usdignuti, danas, silan, betešni, iliti*.

Oblici koje Stanislavov upotrebljava, a smatramo ih utjecajem ilirskog jezika, usporedili smo s osobinama pavličanskog narječja koje je naveo i opisao Miletic (1912). On nastavak *-e* u množini ženskog roda objašnjava upravo utjecajem hrvatskog jezika, dok bi nastavci u množini aorista trebali glasiti: *-yime, -aime, -oime, -eime -uime, -yime* (za 2. l. množ.) i *-y'a, -aia, -o'a, -o'a, -uia* (za 3. l. množ.) (usp. Милетич 1912: 23–27).

Među ostalim ilirskim utjecajima možemo navesti izraze kao npr. *svaku nemošt, po svemu suvietu, svi narodi, svijem* (u značenju D množ. /svima/), *sada i vasda, od varhu glave do dna pete, uovi dan, rai zemalski*.

⁶¹ Ренев (Реневъ 1930: 301) ovo smatra odklonom od „srpskog i novobugarskog jezika” i objašnjava utjecajem crkvenoslavenskoga govora.

⁶² Evo još jednog dokaza za tvrdnju da su bugarski katolici poznavali i starije hrvatske tekstove. Kolendić, naime, kaže da su „katolički misionari među pavličanima znali, razume se, i za ćirilске tekstove naših redakcija, ali (...) su upotrebljavali i crkvenoslovenski jezik po tekstovima naših glagoljaša” (Колендић 1927: 105).

Veoma znakovita u popisivanju ilirskih osobina ovoga bugarskog teksta je i pojava dviju riječi istoga značenja koje su vrlo često spojene veznikom *iliti*, koji se također smatra ilirizmom: *noga – krak, vlasi – kosi, vrat – šija*. Dakle, i Stanislavov se koristi već dokazanim načinom da se knjige učine razumljivima što većem broju čitatelja na što većem području – upotrebom kontaktnih sinonima (Tsibranska-Kostova 2016: 19; Иванова 1998: 101–110) – što je jedna od glavnih odlika i Divkovićeve stila (*ište i prosi, biju se i hrvu, veselje i radost* itd. /usp. Divković 1683/).

Osnovna bugarska karakteristika Stanislavovljeva teksta je nedosljedno provođenje deklinacije uz specifičnosti i novosti u ortografiji (nepostojanje *jerova*, *y* umjesto *oy*, *ω* umjesto *o*, *ku* za [ć], glas [št] pisan jednim znakom *u*) i leksiku. Penev smatra kako je *Abagar*, bez obzira na brojne utjecaje s različitih strana, dio bugarske književnosti ponajprije jer je Stanislavov svoju knjigu namijenio bugarskim čitateljima i bugarskom društvu. Stoga se trudio pisati, koliko je mogao, na jeziku relativno dostupnom Bugarima, pa u svoj književni izraz osim „srbizama i crkvenoslavenskih arhaizama” unosi mnogo „čisto bugarskih riječi i govornih konstrukcija”. Tvrdi da su bugarski jezični elementi uneseni s mišlju i osobitim ciljem da se postigne izražajna forma jasnija bugarskoj sredini. Osim toga, u *Abagaru* prepoznajemo nacionalnu samosvijest autora, brigu za prosvjećenje vlastitog naroda i novobugarske jezične elemente (ПЕНЕВЪ 1930: 303–305).

Dok Penev nastoji dokazati da je *Abagar* dio bugarske književnosti, Abadžieva-Jordanova tvrdi kako Stanislavov i njegovo djelo uopće nisu dio pavličanske pismenosti/književnosti. Naime, Stanislavov koristi ćirilicu, njegovo djelo šireno je i izvan katoličkih krugova, a u njega su uključena apokrifna djela poznata i pravoslavnim vjernicima. I – najvažnije – piše narodnim jezikom na kojem će kasnije svoja djela stvarati Petar Kovačev Carski i Pavao Duvanlija Gajdadžijski, čime postavljaju početak književne djelatnosti različitog tipa, koja se nastavila razvijati i u 19. stoljeću (Абадџиева-Џорданова 2017: 27).

Stanislavov u pogovoru piše kako se pri sastavljanju djela služio brojnim izvorima „kao pčela koja skuplja med” te da ulaže taj trud kao dar svom bugarskom narodu da ga Bugari nose umjesto silnih moći (ПЕНЕВЪ 1930: 293–295). Na taj način upravo miješanjem ilirske norme s bugarskim karakteristikama dokazuje da pripada čiprovačkoj književnoj školi. Naime, slijedi upute iz Kašičeve gramatike unoseći pritom elemente tadašnjega bugarskog narodnog govora, a sve s mišlju kako bi Božju riječ učinio pristupačnijom. Dakle, on piše prema slobodno shvaćenom uzoru i sa svrhom. Amulet koji je stvorio trebao bi spojiti stare običaje pavličana i novu katoličku vjeru, tj. odgovara na potrebe Crkve i naroda. U Stanislavova su i dalje prisutni utjecaji Kašića i Mikalje, tj. ilirskoga jezika koji je bio namijenjen širenju katoličke vjere na Balkanu, ali ne prati slijepo njihova pravila, postavlja svoja, čime je udario temelje razvoja novobugarskog jezika. Budući da u svojim intervencijama u ilirsku normu Stanislavov nije dosljedan, možemo reći kako u *Abagaru* stvara svoju redakciju ilirskog jezika, čime zauzima jedno od prvih mjesta u razvoju novobugarskog jezika i normiranja bugarskoga književnog jezika.

4. 2. Usmjereni jezični analiza tekstova bugarskih katoličkih pisaca u 18. i na početku 19. stoljeća

Krsto Pejkić (bug. Кръсто Пейкичъ), rodом iz Čiprovača, *missionarius apostolicus*, kanonik pri saboru pet crkava i opat samostana sv. Jurja u Csanádu, opat novostvorene metropolije u Beogradu, autor je poznatih polemičkih djela. Sva su objavljena na latinskom, osim prvoga od njih, *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*, tiskanog na ilirskom jeziku i bosančici 1716. godine u Veneciji. Knjiga, u kojoj proučava odnose između istočne i zapadne crkve te ističe prednost zapadne pred istočnom, počinje predgovorom na latinskom u kojem govori da je napisao djelo na ilirskom kako bi ga čitali svi Iliri – i iz istočne i iz zapadne

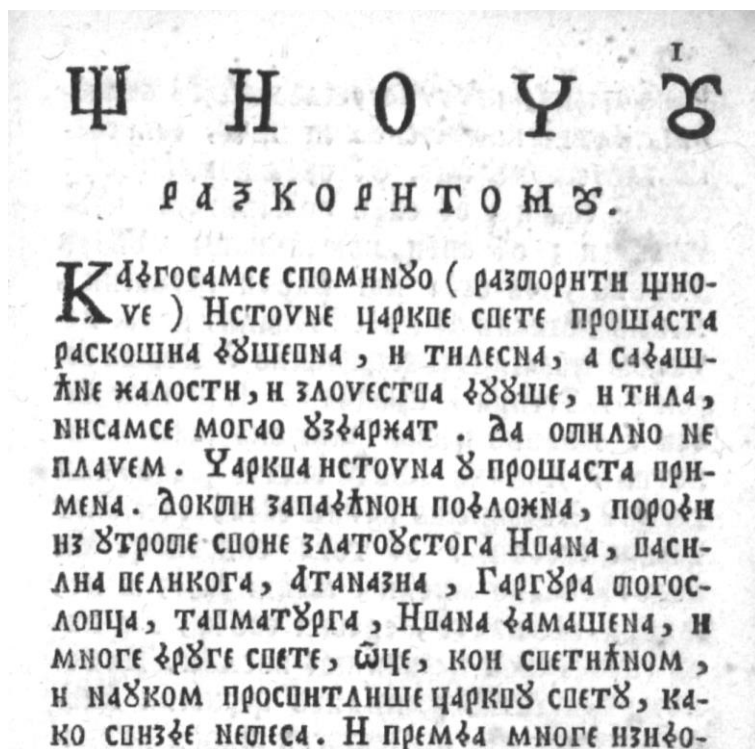
crkve⁶³, ali ističe: „Samo molim sve one koji budu štiti⁶⁴ ovu knjižicu: prvo, da oprostite moje pomanjkanje, ako bi koje bilo, navlastito jezika” (Pejkić 1716: 3–4). Potpisuje se *Submisissimus servus Christophorus Peichich Bulgarus Alumnus et Missionarius*. Drugo njegovo djelo *Mohametanus dogmatice et catethetice in lege Christi Alcorano suffragante instructus* (Trnava, 1717.) više je politički nego religiozni tekst i iznosi tezu o miru u Europi koji se može postići zajedničkim nastupom civiliziranih zemalja protiv Turaka. Poslije Pejkić objavljuje vlastiti prijevod *Zrcala* na latinski – *Speculum veritatis in Orientalem et Occidentalem Ecclesias refulgens* (Venecija, 1725.). Autor je još jednog polemičkog spisa na latinskom punog naziva *Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium in aedem veritate de spiritus sancti processione* (Trnava, 1730.) (ПЕНЕВЪ 1930: 307; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 33).

S obzirom na to da u Pejkića prevladavaju djela pisana na latinskom, mogli bismo ga pribrojiti bugarskim latinistima, tj. autorima koji pišu svoja djela na latinskom jeziku, no zahvaljujući *Zrcalu*, smatramo ga i dijelom čiprovačke škole u književnom stvaralaštvu bugarskih katolika. Djelo je pisano bosančicom kakvom se koristi Divković, a tiskano je u istoj tiskari u kojoj i jedno od izdanja Divkovićeva *Nauka karstianskog*: „U Mnecie: po Nikoli Peccanu, kŕnigaru u Marcarii pod inšejnom liliana” (usp. Divković 1683; Pejkić 1716). Pejkić u potpunosti slijedi Divkovićev način pisanja i Mikaljin vokabular, a donekle i Kašićevu gramatiku.

⁶³ Pejkić govori kako se istočna crkva samo zove grčka, ali je zapravo ilirska jer njoj pripadaju gotovo cijela Trakija, Bugarska, Srbija, Bosna, Makedonija, Albanija, Srijem, Slavonija, Hrvatska, Dalmacija te neki ugarski gradovi, dok „težeći sažetosti” „šuti” o Moskvi, Bjelorusiji, Kozacima i Poljskoj (Pejkić 1716: bez broja stranice, u pismu kardinalima na početku knjige).

⁶⁴ Čitati.

Nažalost, na računalo ne možemo reproducirati sve znakove bosančice⁶⁵ kojima se Divković i Pejkić koriste, ali spomenut ćemo kako se ona razlikuje od ćirilice, glagoljice i latinice, dok istodobno neki znakovi mogu podsjećati na bilo koje od ostala tri pisma. U bosančici ne postoje posebni znakovi za glasove [ć], [dž], [đ], [j], [lj], [nj], ali tzv. *đerv*, koje u transliteraciji pišemo *ǰ*, može imati višestruke vrijednosti: [ć] - Peikiǰa [Pejkića], *ǰiprovca* [Ćiprovca]; [đ] - *Carograǰanina* [carogađanina], *Evanǰelsko* [evanđelsko], *poǰe* [pođe], a ispred znakova za *l* i *n* označava izgovor [lj] i [nj] – *u zemǰlu* [u zemlju], *nepriateǰli* [neprijatelji], *ǰnegovu* [njegovu], glas [dž] označavao se istim slovom kao glas [č], a glas [j] kao [i] – *poglavie*⁶⁶, dok se intervokalno *j* ne bilježi.

Preslik 1. Krsto Pejkić, *Zrcalo, Štiocu razboritomu* (izvor: DiZbi.HAZU)

⁶⁵ Bosančica je morfološki i ortografski osobita inačica ćirilice koja se rabila u Bosni, Dubrovniku i srednjoj Dalmaciji. Poznati su i nazivi bosanica, bosanska azbuka, bosanska ćirilica, zapadna ćirilica, hrvatsko-bosanska ćirilica, bosansko-dalmatinska ćirilica, (h)arvacko pismo, poljičica. Bosančicom su u Bosni (pod nazivom begovica) pisali i muslimani. Njome su privatna pisma pisali hrvatski glagoljaši i velikaši Keglevići, Frankopani, Petar Kružić i dr. (Vražalica 2018: 7–8; HRENC)

⁶⁶ Svi ovdje navedeni primjeri preuzeti su iz Pejkić 1716.

Štiocu

razkoritomu⁶⁷

Kadgosamse spominuo (razboriti štio-

će) Istočne carkve svete prošasta

raskošna duševna, i tilesna, a sadaš-

jne žalosti, i zločestva duuše, i tila,

nisamse mogao uzdaržat. da obilno ne

plačem. Carkva istočna u prošasta vri-

mena. dokbi zapadjnoi podložna, porodi

iz utrobe svoje zlatoustoga Ivana, vasi-

lia velikoga, Atanazia, Gargura bogos-

lovca, tavmaturga, Ivana damašena, i

mnoge druge svete, o(t)ce, koi svetijnom,

i naukom prosvitliše carkvu svetu, ka-

ko svizde nebesa.

Transliteracija uvodnog obraćanja Krste Pejkića čitatelju može nam pomoći da predstavimo osobine njegova jezika, odnosno dokažemo kako i on koristi ilirski jezik, koji

⁶⁷ Očita tiskarska pogreška.

zapisuje dosljedno prateći Divkovićev način (osobine koje nisu vidljive u ovom ulomku navodimo iz ostatka teksta). Osim pridržavanja uobičajenog načina pisanja bosančicom, Pejkić zapisuje glas *št* jednim znakom, piše samoglasničko *r* s pratećim vokalom *a* ispred (*carkve*, *carkvu*), stavlja *s* umjesto *z* (*svizde*), piše enklitike sastavljeno s tonskim riječima (*Kadgosamse*, *nisamse*) i koristi ikavski refleks *jata* (*spominuo*, *vrime*). Otklone od Divkovićeve načina pisanja vidimo u udvajanju dugih samoglasnika (*duuša*, *puut*, *odluučiše*), ali Kašić uz pomoć dvaju znakova za vokale zapisuje dug izgovor ili dvoglas: „*aa* daje dugo *a* kao u *vlastelaa*, *nobilium*; *ee* daje dugo *e* kao u *xenee* [ženē], *mulieris*; *ae* daje *e* koje će se često rabiti umjesto *ee*, osobito na kraju riječi; *ie* daje *i* i *e*, polusamoglasnike kao u *tieh* [tijeh], *istorum*; *ij* daje dugo *i* kao u *lovij* [lovī], *uenatur*; *oo* daje dugo *o* kao u *plood*, *fructus*; *uu* daje dugo *u* kao u *muux* [muž], *uir*” (Kašić 2002: 19).

Morfološka razina uključuje razvijenu deklinaciju (*iz utrobe svoje* – Gen, *štioću razboritomu* – Dat, *mnoge druge svete* – Acc, *razboriti štioče* – Voc, *naukom prosvitliše* – Ins), ali i nastavak *-e* u množini imenica ženskog roda (*svizde*), ilirske nastavke i složene oblike za perfekt (*spominuo*; *bilismo*), aorist (*prosvitliše*) i imperfekt (*nošahu* – umjesto pavličanskoga nastavka za 3. l. množ. *-eia*) te korištenje infinitiva (*imaš znati*), tj. tekst se u gotovo svim svojim morfološkim osobinama pridržava Kašićeve gramatike. Primjećujemo, doduše, iako rijeko, upotrebu pogrešnog padežnog oblika (*razlikieh daržaavi*) ili upotrebu nominativnog, nedekliniranog oblika bez obzira na prijedlog (*za namisnici*, *aliti vikariuši*). Odstupanja od deklinacijske norme nisu nam se činila čestima, no Penev (Пеневъ 1930: 307) govori kako Pejkić „miješa padeže, ili upotrebljava jedne umjesto drugih, ili ih pak sasvim izostavlja i služi se, kao u bugarskom, općim padežom” te ponavlja Miletićevu (Милетић 1894: 64) rečenicu kako Pejkić „slabo vlada sintaksom padeža”. Walczak-Mikołajczakowa (2004: 34) smatra kako pretpostavljeno korištenje miješanog slavenskog narječja u *Zrcalu* nije

posljedica nepoznavanja hrvatskog jezika i miješanja bugarizama, nego svjesnoga filološkog djelovanja.

Što se tiče leksičke razine, tekst obiluje ilirizmima (*čistilo, razborit, zločestvo, raskošan, sadašnji, poglavie, patriarka* /što je i u Mikalje imenica ženskog roda/, *zarcalo* itd.) koje nalazimo samo u Mikaljinu rječniku. U Pejkićevu Zrcalu nalazimo čak i leksem *peharnik*, koji je također jedna od natuknica u *Blagu jezika slovinskoga*. Zabilježena je upotreba kontaktnih sinonima (*primati, aliti parvi budući poglavari carkava; vikarie apostolske, aliti rimske carkve*).

Pravo udaljavanje od ilirske tradicije označili su tek pisci u drugoj polovici 18. i na početku 19. stoljeća.

Jezik katoličkih djela iz druge polovice 18. i na početku 19. stoljeća ostajao je u neposrednoj vezi s njihovim sadržajem i namjenom. Razapeti između barokne slikovitosti, kićenosti, stiske ornamentike i narodnog stila koji karakterizira neobična jednostavnost, djela bugarskih autora podjednako sadrže profinjen pjesnički rječnik kao i leksik tipičan za pavličanski dijalekt toga vremena (tiče se to podjednako prijevodne književnosti kao i originalnih djela) (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 56).

Pavao Duvanlija Gajdadžijski, „preteča katoličke književnosti u Bugarskoj” (kako ga zove Stančev /СТБЛ: 311/), autor je prvih pjesničkih djela koja se inspiriraju podjednako djelima zapadne književnosti (što se vidi u utjecajima baroknog stila) i narodnom poezijom. Jedini poznati (tj. opisani, a danas izgubljeni) rukopis za koji se zna da je pisan rukom Pavla Duvanlije zbirka je religioznih pjesama i propovijedi iz 1775. godine, o kojem doznajemo tek iz dijelova koje je naveo i opisao Miletić (Милетич 1903: 231–245). Prema njegovim riječima, rukopis se sastojao od 12 pjesama⁶⁸, propovijedi, pouka za pripremu za ispovijed,

⁶⁸ Pjesme u zborniku karakterizira utjecaj zapadnih književnih uzora, a vidljiv je i autorov trud da ih poveže s bugarskim folklorom. Sve su rimovane, građene u strofama od dva do četiri stiha, s istim brojem slogova u stihu, iako se događaju odstupanja; različitih su vrsta i tematike: liturgijske, molitve, stihovano priznanje vjere,

kalendara i tablice blagdana; autorova bilješka obavještava da je rukopis načinjen za Mateja Penčova iz sela Hambarli (danas Žitnica), a njegovo pisanje završeno je 24. listopada 1775. (Милетич 1903: 231; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 47–48)

Dio djela Pavla Duvanlije proširio se među bugarskim katolicima i unijatima zahvaljujući godišnjaku Katoličke Crkve u Bugarskoj *Kalendar sv. Ćirila i Metoda* (*Календаръ св. св. Кирилъ и Методу*), koji je izlazio od 1918. do 1950. godine, gdje su objavljene glavne pjesme Pavla Duvanlije u ćirilichkom prijepisu, poznate kao *Duhovne pjesme* (*Духовни песни*). Za usmjerenu jezičnu analizu u ovom radu korištene su pjesme Pavla Duvanlije uključene u antologiju stvaralaštva bugarskih katolika, koju Walczak-Mikołajczakowa objavljuje u svojoj knjizi o bugarskoj katoličkoj pismenosti (Walczak-Mikołajczakowa 2004).

Kao primjer stvaralaštva Gajdadžijskog navodimo početak pjesme preuzete iz antologije Walczak-Mikołajczakowe (2004: 199), u koju smješta njegovu pjesmu koju je objavio Miletić (Милетич 1903: 238–239) na ćirilici:

У тебе вероам, Боже,

Надеіем се цар од небе

І милуам туку тебе,

Моі саібіа.

Ти сторител, ти саібіа,

Тебе никоі ни навива,

didaktične, epske itd. Od djela Pavla Duvanlije pisanih prozom poznat je samo jedan fragment koji je objavio Miletić (usp. Милетич 1903: 243–245; Walczak-Mikołajczakowa 2004: 47–48).

Тебе нищо н' се укрива

Ти свет редиш.

На секаде ти свет редиш,

Ковет даваш и на душа,

да те милва, да те слуша

На този свет.

Književnu ostavštinu Petra Kovačeva Carskog čine prijevodi s talijanskog jezika i originalna djela. U njegovim rukopisima nalazimo cikluse pouka, opis 42 čuda koje je učinio sveti Antun Padovanski (*Ciudesa od Sveti Antuna od Padua*) te život sv. Klementa (*Xivot od Sveti Clemente Gospodin od Enghiur*), a njegovu adaptaciju poznate talijanske religiozne pjesme *Pesen na Blaxena deviza Maria* nalazimo u brojnim kasnijim pavličanskim rukopisima. Rukopis iz 1780. godine sadrži 11 drugih pjesama, ali nije sigurno je li im on autor. Iz pera Petra Kovačeva bez sumnje su izišli prijevodi s talijanskog koji se tiču povijesti, poznati iz prijepisa u brojnim zbirkama pavličanskih djela. To su: *Xivot Issukrastov izvaden od sveto Vangjelie* (smješten u rukopisu iz 1773.) i *Casso Iscazovane od Sveto Pismo*, biblijska priča zapisana u dva rukopisa, iz 1779. i 1780. U predgovorima objema knjigama autor je zabilježio: „az sam se macil 7 meseza da i ubarna od Talianski jezik na Balgarski”. Na naslovnici rukopisa iz 1779. (koji sadrži samo *Casso Iscazovane*) nalazimo sljedeći zapis: „Casso Iscazovane od Sveto Pismo ubarna i ot Talianski jezik na Balgarski Gospodin Petar Fabri Imperiali na godini ot poroxdenie Issukrastovo 1779”.

U *Kalendaru sv. Ćirila i Metoda* čitamo da je biskup Kovačev Carski autor sljedećih djela: *Книга от много юрнеци* (*Knjiga o mnogim uzorima*), tj. razmišljanje o životima svetaca, *Живот на свету Марко* (*Život svetog Marka*) i još nekoliko prijepisa dijelova Starog

i Novog zavjeta. U ovom dijelu istraživanja korišten je prijepis dijela rukopisa NBKM 778, koji je u sklopu svoje doktorske disertacije objavila Abadžieva-Jordanova 2017., kao i dijelovi njegovih rukopisa objavljeni u antologiji Walczak-Mikołajczakowe 2004. godine, a kao primjer navodimo početak *Života Isukrstova* prema transliteraciji Abadžieve (Абадџиева 2017: 183):

Gospodin Boogh, detosi besce, deto e', i deto sete da e' doveka, deto nikoigo storil, emi toi sicko stori, toi zadade tozi svet, i od niscto isvadi nebo, i zeme', i voda', sickite haivane i gadine farcate, i drughe' xivine toi stori', sickite darveta, i jemisc toi od niscto isvadi, tova slanze, tazi mesecina, i zvesdi toi dade, sicko tova detose vidi, i detose ne vidi Gospodin Boogh e' zadade zarad Cileka, kogo od malko kal napravi na negova prilika i dademu jedna hubava duscia; ta pak da ne badi samzi, emi da ima drugar, zadade zenata, i dadi mu a damu bade drugarka.

Djela anonimnih autora s kraja 18. i početka 19. stoljeća u analizi su zastupljena djelima iz antologije Walczak-Mikołajczakowe (2004), a kao primjer navodimo sljedeću božićnu pjesmu, preuzetu iz anonimnog rukopisa br. 765 iz Nacionalne biblioteke u Plovdivu:

Na Issukrastovo Poroxdeni Pesen

Novo slanze nad Betleme

Etto istice u noscno vreme.

Deh! Drušina deh! Staneti,

Occi redom ubarneti.

Da se i ciudo videlo,

Da se i slanze tej zacelo?

U zimno vreme tej studeno,

Koga sicko sve i zapreno.

I na zavet doma svito

Lexi mirno i zavito

Novo slanze nad Betleme,

Deto istice u noscno vreme.

Etto svetlos nam zaviva,

I na occi ne naviva,

Ciudni, Boxe, tez nisciane

Da nebadat nam Duscmane. (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 208–209)

U djelima bugarske katoličke književnosti s kraja 18. i početka 19. stoljeća zabilježeni su sljedeći utjecaji ilirskog jezika razvrstani po razinama definiranim ranije.

4. 2. 1. Pravopisna ili ortografska razina

Na pravopisnoj ili ortografskoj razini proučeni su način pisanja pojedinih problematičnih glasova, odnosno onih za koje latinsko pismo nema znakova, i u problematičnom položaju, način pisanja nenaglašanih oblika glagola i zamjenica, bilježenje bugarskog poluglasa, refleks *jata* i betacizam. Primijećene su sljedeće osobine koje se smatraju utjecajem ilirskog jezika:

- bilježenje glasa [č] grafemom *c* ili grafemima *cc*: *rece* [reče], *pocitasce* [počitaše], *occi* [oči], *maccise* [mači se], *skacce* [skače], *maccisc* [māčiš], *maccilse* [māčil se], a zabilježen je i primjer: *devicianstvo* [devičanstvo]⁶⁹
- bilježenje glasa [g] grafemima *gh* ili *g*: *Evanghelista* [evangelista], *drughite* [drugite teglimo], *daghi* [da gi], *traghna* [targna], *stighna* [stigna],

⁶⁹ Nismo uspjeli uočiti pravilnost i zakonitost pri izboru i pisanju *c* ili *cc*, a dosljednosti nema ni u pojedinih anonimnih autora.

drughe [druge], Anghel [angel], Boogh [bog], ali: nicoga [nikoga], Gospodin, koga, prigarnago, pogane, mogal

Mikalja umetanjem *h* između *g* i *n* razlikuje izgovor [gn] od [nj]: *odaghnan*.

- bilježenje glasa [lj] grafemima *gl, gli*: *voglia [volja], nevoglie [nevolje], Nedegliata [nedeljata], Kragliuvasce [kraljuvaše]*
- bilježenje glasa [nj] grafemima *gn*: *Prorokigna [prorokinja], svigne [svinje], robigna [robinja], Spagnulska [spanjulska]*
- bilježenje glasa [š] grafemima *sc*: *besce [beše], niscto [ništo], sluscia [sluša], nemasce [nemaše], duscia [duša], scteha [šteha]*
- bilježenje glasa [ž] grafemom *x*: *xalba [žalba], moxete [možete], Blaxena [blažena], xivot [život], kaxi [kaži], xena [žena], ciuxda [čužda]*
- pisanje grafema *a* na mjestu staroslavenskog *ъ* ili pred samoglasničkim *r*: *varnaha, varvimo, tvardece [tvarde se], darxesce [daržeše], martav, parvi, prast, balgarski, darvo, smartni*.

Sve maloprije navedene karakteristike Abadžieva-Jordanova smatra utjecajem talijanske grafije, a kao hrvatski (odnosno ilirski) utjecaj izdvaja tek pisanje znaka *x* za glas [ž] (usp. Абаджиева-Йорданова 2017: 85–88).

- bilježenje glasa [v] grafemom *u*: *tuojete [tvojete]*
- udvajanje suglasnika: *millos, razze [race], etto*

U Mikalje se udvojenim suglasnicima često ukazuje na kratkosilazni naglasak na prethodnom slogu: *klappati [klapati], kollovoz [kolovoz], meggju [među]*.

- zamjena mjesta zvučnih i bezvučnih glasova: bilježimo primjere *svadba* (umjesto bug. *svatba*), *zvesdi* (umjesto *zvezdi*, odnosno *na zvezda*), *rasdele [razdele]* i čestu upotrebu prijedloga *od* (umjesto bug. *ot*)
- betacizam: *Betlema*

U bugarskim izvorima očekivali bismo vitacizam: *Vitleem*.

- sastavljeno pisanje enklitika s naglašenim riječima: *damuse [da mu se]*, *poklonihamu [pokloniha mu]*, *prikazamuse [prikaza mu se]*, *recemu [reče mu]*, *detomuse [deto mu se]*, *oprostinam [oprosti nam]*
- ekavski refleks *jata*: *ispovedal*, *zapovedasce [zapovedaše]*, *vecnoga [večnoga]*, *vera*, *rasdele [razdele]*, *zvezdata*, ali zabilježeni su i primjeri: *niverni* i *viecni [vječni]*.

4. 2. 2. Gramatička ili morfološka razina

Na gramatičkoj ili morfološkoj razini obraćena je pažnja na provođenje deklinacije i konjugacije u bugarskih katoličkih autora i izdvojeni su sljedeći primjeri:

- oblici zamjenica *svi* i osobito *svima* (dakle, i u dativnom obliku – umjesto *sicki/te/ [sički/te/]*, *nasicki/te/ [na sički/te/]*)
- nastavak *-e* u Nom i Acc množ. imenica ž. r.: *ribe*, *divoike rumene*, *ciudne [čudne] rabote*, *nevoglie [nevolje]*, *gradine zelene*, pa čak i *sedem godine*
- nastavak *-oga*, *-ega* u Gen i Acc jedn. pridjeva m. r.: *po Duha Svetoga*, *u ime Duha Svetoga*, *maka od Gospodina nascega [maka od gospodina našega]*, *na nasciega Issukrasta [na našega isukrasta]*
- upotreba prefiksa *pri-*: *prisveto sarze*, *priveliko dobro*, *prisveta raka*, *prisveti sacramenat [sakramenat]*, *prisveta krev/kraf [prisveta karv]*, *prisveto Ime*
- nastavak *-mo* u 1. l. množ. glagola u prezentu: *molimo*, *vidimo*, *veselimo*, *varvimo*, *potarpimo*, *hodulimo*, *mislimo*, *zafalimo*, *sardimo*, *teghlimo [teglimo]*, *ispazimo*, *uccimo [učimo]*
- nastavak *-mo* u 1. l. množ. glagola u aoristu: *sedehmo*, *skrihmo*, *bihmo*

- tvorba imperativa s česticom *neka*: *neka hodi* (zabilježen je tek jedan primjer ovako tvorenog imperativa u pjesmi Pavla Gajdadžijskog, inače je u ovim tekstovima analitički imperativ redovito izražen česticom *da* uz prezent)
- upotreba oblika *spava* u prezentu i *porodi* u aoristu.

4. 2. 3. Leksička razina

Na leksičkoj razini primijećeno je mnogo riječi koje su najvjerojatnije preuzete iz ilirskog jezika. Jezične osobine dijela bugarskih katoličkih autora plovdivske škole ponajviše su istraživali Miletić (1903; 1912), Walczak-Mikołajczakowa (2004) i Abadžieva-Jordanova (Абадџиева 2014; Абадџиева-Џорданова 2017). Autori redovito naglašavaju raznorodnost leksika koji koriste pravlićani u književnom tekstu (usp. Милетич 1903, Пеневъ 1930; Walczak-Mikołajczakowa 2004; Абадџиева-Џорданова 2017) te navode primjere riječi koje imaju podrijetlo iz latinskog (odnosno iz leksika vezanog uz crkvu i obrede), talijanskog, turskog, njemačkog jezika, pa čak i svakodnevnoga govora.

Tako Walczak-Mikołajczakowa i Abadžieva uz latinsko podrijetlo vezuju lekseme: *domin*, *pocora* [*pokora*], *pricistene* [*pričistene*], *poganin*, *redovnik/redomnik*, *Krismanie* [*krizman'je*], *litanie* [*litanije*] (usp. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 111; Абадџиева 2014: 152–153).

Etimološki rječnik hrvatskoga jezika Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2021) i *Slovenski etimološki slovar* Marka Snoja postanak riječi *pokora* povezuju s praslavenskim **pokora* 'kazna' i **pokoriti* 'prekoriti, ukoriti'. *Pričistene* je očito preuzeto iz Kašićeva *Rituala rimskoga*, gdje se isti sakrament naziva *pricestenyje*, ponovo riječ slavenskoga podrijetla, čiji postanak Institutov etimološki rječnik (ERHJ) objašnjava izvođenjem prefiksom *pri* od **čęstь* 'dio' i uspoređuje sa starocrkvenoslavenskim *pričęstije*. Oblik *poganin* također možemo

dovesti u vezu s ilirskim jezikom. Naime, Mikalja ga upravo u tom obliku navodi u svom rječniku, a ERHJ navodi: „Postalo od psl. *poganъ (...), što je posuđeno iz lat. *paganus* 'neznabožac, bezbožac, poganin', izvorno 'seljak'.” Zanimljivo je kako u tekstovima bugarskih katoličkih autora pronalazimo oblik *redovnik*, ali i disimiliranu inačicu *redomnik*. Prema ERHJ postanak i ovog leksema je slavenski: „Poput sln. *redôvnik* izvedeno od pridjeva *redovan* u značenju 'koji pripada crkvenom redu', koji je pak izveden od *red*.” Za ostala dva leksema čak možemo pretpostaviti da su iz latinskog preuzeti uz ilirsko posredovanje. Naime, leksem *krismanie* lako dovodimo u vezu s hrvatskim oblikom *krizmanje* i *krizma*, koji ERHJ ovako opisuje: „Posuđeno preko srlat. *chrisma* 1. 'pomast'; 2. 'sakrament potvrde'; 3. 'krštenje' (clat. *chrisma* 'pomast') iz grč. *χρῖσμα* 'mast, pomast, ulje' (...). U hrvatskim tekstovima 16. st. zabilježeno je i značenje 'pomast kod nekih sakramenata (krštenja i potvrde)' i 'sakrament potvrde'.” Naravno, Kašić u Ritualu koristi i oblik *litaniae*.

Jedan od najočitijih ilirskih utjecaja pavličanska je posuđenica imenica *Issukras*⁷⁰ (kao i posvojni pridjev *Issukrasov*), koja se u različitim rukopisima javlja još u oblicima: *Isukras* i *Issukrast*, a najviše različitih verzija pronalazimo u tekstovima anonimnih prepisivača. U upotrebi su i oblici *Isus*, odnosno *Issus*, ali češće u rukopisima Pavla Duvanlije. Zanimljiv je primjer leksema *pakalat*, koji ima bugarski određeni postpozicionirani član dodan na nevokaliziranu osnovu, odnosno upravo u obliku u kakvu je bilježi i Mikalja: *pakal*, a ERHJ objašnjava na sljedeći način: „Postalo od psl. **pъkъlъ* (...) (stsl. *pъklъ* 'smola, katran' < ie. **pik-* 'smola' (...). Izvorno je značenje slavenske riječi 'smola' (usp. *paklina*), a značenje 'pakao' razvilo se zbog predodžbe o gorućoj smoli u paklu.”

⁷⁰ Ovu posuđenicu primijetio je još Miletić u prvom članku o pavličanskim tekstovima. Riječ je o posebnom tipu sraslice, tipičnom za hrvatsko područje, slično kao i Očenaš. Obje sraslice imaju jedan naglasak i ponašaju se kao imenice muškog roda (usp. Mamić, Periša 2018: 41–42).

Selimski u članku *Za ezika na Pavlićanski rjčkonis № 778* (Селимски 2020: 74–76) veoma kritično piše o analizi Abadžieve iz 2017. godine te navodi još nekoliko primjera hrvatskih riječi u tekstu Petra Kovačeva Carskog: *Gospodin* (uz *Gospod*), *liepa*, *Mastoriza* (u značenju 'učiteljica, odgojiteljica'), *okrunen* (trpni pridjev od glagola *okruniti*), *poklonevam* (u vezi s glagolom *pokloniti* u značenju 'darovati'), *prikaza se*, *uvali*, *zafali*.

Turcizama u pavličanskom narječju ima mnogo, a više ih se primjećuje u tekstovima kasnije faze, odnosno plovdivske škole. Ovdje izdvajamo samo turcizme koje koriste bugarski katolički autori, a postoje i u današnjem hrvatskom jeziku: *barem*, *cekic* [čekić], *dusman* [dušman], *fajda*, *katran*, *conak* [konak], *odaja*, *ogiak* [odžak], *raia* [raja], *barem*, *baš*,⁷¹ *kadar*, *sakat* (usp. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 87–104; Цибранска-Костова, Абаджиева ? : 25–27). Budući da je Mikalja sastavio svoj rječnik stavljajući u njega riječi s raznih strana, bilo je zanimljivo vidjeti koji su od suvremenih turcizama u hrvatskom jeziku zabilježeni još od početaka njegova normiranja. Tako u *Blagu jezika slovinskoga* od svih ovdje navedenih turcizama nalazimo tek: *barem* i *konak*. U proučenim tekstovima nalazimo i riječi grčkoga podrijetla, od kojih su *drum* i *koliba* istodobno navedene u Mikaljinu rječniku, a postoje u suvremenom hrvatskom i bugarskom jeziku.

Walczak-Mikołajczakowa (2004: 78-84) kao primjere riječi koje potječu iz narodnoga pavličanskog govora između ostalih navodi: *divojciza*, *gad*, *gizdav*, *jak* (pridjev), *jako* (prilog), *kaslikav* [kašlikav], *liudi* [ljudi], *radia* (oblik za 1. l. jedn.; pretpostavljeni infinitivni oblik: *raditi*), *siromah*, *sraka*, *traxa* [traža] (oblik za 1. l. jedn.; pretpostavljeni infinitivni oblik: *tražiti*), *trudna xena* [trudna žena], *veki* [već], *xivina* [živina]. Budući da svi ovi leksemi

⁷¹ Zanimljivo je da je prema ERHJ *baš* leksem slavenskog podrijetla: „Postalo od psl. **bъшь* (stsl. *bъšijo* 'posve', sln. *baš*, strus. *бошью*). Ruska je riječ iz eslav., što znači da je ova riječ ograničena na južnoslav. prostor. Riječ je o okamenjenim oblicima imenice **bъшь*, koja je vjerojatno značila 'udarac' (i-osnova), od istoga korijena od kojega je *buhnuti* 'udariti' i *bušiti*. Veza s tur. *baş* 'glava' nije vjerojatna, jer se značenja ne slažu (turska riječ nigdje ne znači 'upravo' kao što se navodi).” Ipak, leksem *baš* smatramo turcizmom, a ne ilirizmom.

postoje i u ostalim suvremenim južnoslavenskim jezicima, teško ih je tek tako okarakterizirati kao riječi iz pavličanskoga govora, dok pritom posebnu pažnju privlači imenica *divojciza* zbog ikavskog refleksa *jata* i hrvatskog sufiksa za tvorbu umanjenica. Doduše, uz oblike *ljudi* i *raditi* Walczak-Mikołajczakowa navodi kako ujedno postoje u hrvatskom i srpskom, ali smatramo kako sve ovdje navedene lekseme također možemo smatrati posuđenicama iz ilirskog jezika⁷².

Navodimo sve lekseme za koje smatramo da bi mogli biti zajednički ilirskom jeziku i jeziku pavličanske književnosti, odnosno da su u jezik pavličanske književnosti preuzeti iz ilirskoga:

- *Amen* (umjesto *Amin*)
- *bogorodiza* [*bogorodica*]
- *dan* (umjesto *den*)
- *divojciza*
- *domin*
- *Duh Sveti* (tipičan hrvatski izraz)
- *gad*
- *gizdav*
- *Gospod*
- *gospodar*
- *grescnik* [*grešnik*]

⁷² Podrijetlo pridjeva *gizdav* u etimološkim se rječnicima Skoka i Snoja dovodi u vezu s imenicom *gizda* 'raskoš, sjaj' (postalo od psl. **gyzda* 'kićenje') i glagolom *gizdati* (*se*) (postalim od psl. **gyzdb*, **gyzda* 'blato', **gyzditi* (*se*), **gyzdati* (*se*) 'mazati (se) blatom', što se može objasniti ako se pretpostavi da je riječ prvotno označavala glinu za bojenje i ukrašavanje.

Skokov i Institutov etimologijski rječnik glagol *raditi* povezuju s psl. **raditi* 'brinuti se (o)', a imenica *sraka* postankom se povezuje s lit. *šárka* i strus. *sarke* 'svraka', što se razvilo iz ide. **k'ōrkah*, doslovno 'crn, tintan', od korijena **k'er-* 'crn, tintan'. Također može biti povezano s alb. *sorrë* 'vrana'.

- *ispazi* (od *paziti*)
- *isprazno*
- *Issukras*
- *jak* (pridjev)
- *jako* (prilog)
- *kaslikav* [*kašlikav*]
- *Krasctenie* [*krāšten'je*]
- *Krismanie* [*krizman'je*]
- *liepa*
- *liudi* [*ljudi*]
- *Mastoriza*
- *mudar* (umjesto *madar*)
- *nebeski* (umjesto *nebesen*)
- *necak* [*nećak*]
- *okrunen*
- *opacini* [*opačini*]
- *oprosctene* [*oproštene*]
- *osim*
- *otaz* [*otac*] (umjesto *otez*)
- *pakalat* (od imenice *pakao*)
- *pociastni* [*počastni*]
- *pocora/pokora*
- *pokajane*
- *poklonevam*
- *Porodene*

- *porodi* (umjesto *rodi*)
- *pricistene* [*pričistene*]/ *Pricistenie* [*pričisten'je*]
- *prikaza se*
- *radia* (od glagola *raditi*)
- *redomnik/redovnik*
- *sad* (umjesto *sega*)
- *siromah*
- *smilova se* (od glagola *smilovati se*)
- *smisli* (od glagola *smisliti*)
- *spassitel*
- *sraka*
- *stvarihme* (od *stvoriti, stvarati*)
- *sve*
- *svemoguk*
- *svetez* [*svetec*]
- *svetiscte* [*svetište*] (umjesto *svetilište*)
- *Sveto Troistvo* (umjesto *Sveta Troica*)
- *talianski* [*talijanski*]
- *traxa* [*traža*] (od glagola *tražiti*)
- *trudna xena* [*trudna žena*]
- *uvali*
- *veki* [*već*]
- *velicianstvo* [*veličanstvo*]
- *xivina* [*živina*]

- *zafalimo* (od glagola *zahvaliti*; u tekstovima nema nijedan oblik od bug. glagola *благодаря*).

4. 2. 4. Ostale razine

Na ostalim razinama primijećena je uporaba kontaktne sinonimike, s tim da je u drugoj fazi stvaralaštva vidljiv veći broj turcizama u stvorenim sinonimskim parovima nego u prvoj. Kao primjere kontaktnih sinonima navodimo: *gospodar*, i *Saibia od sickiet svet* [*gospodar i sajbija od sičkijet svet*]; *nameri pattet*, i *kolajat* [*nameri patet i kolajat*], *dase macci*, i *dase cialascitissa* [*da se mači i da se čalaštisa*].

4. 2. 5. Nedosljednosti u jeziku bugarske katoličke pismenosti

Tijekom usmjerene jezične analize odabranih tekstova autora katoličke književnosti primijećene su i neke nedosljednosti ili nepridržavanje pravila, kolebanja i višestruka rješenja.

Na pravopisnoj razini to su sljedeći primjeri:

- bilježenje glasa [c] grafemom *z*: *razete* [*racete*], *polovernizi* [*polovernici*], *sarzeto* [*sarceto*], *udoviza* [*udovica*], *Deviza* [*devica*], *redovniki* [*redovnici*], *lizeto* [*liceto*]
- bilježenje glasa [s] grafemima *ss*: *pissal* [*pisal*], *spassenie* [*spasenije*], *messo* [*meso*], *siromassi* [*siromasi*], *kurtulissal* [*kurtulisal*], *lessen* [*lesen*], *vessel* [*vesel*], *zaciudisse* [*začudi se*], *ciudesse* [*čude se*]
- postojanje dvostrukih rješenja: *Krasctenie* [*kraštenije*], *Krismanie* [*krizmanije*], *Pricistenie* [*pričistenije*], *oprosctene* [*oprostene*], *pokajane*.

Osim navedenih odstupanja od ilirskih pravila o pisanju, možemo dodati da se pisci plovdivske škole ne koriste svim grafemima koje koristi Kašić. Naime, u njihovoj abecedi

nema znakova *ç, y, æ, cz*, dok Abadžieva-Jordanova u rukopisu 778 Kovačeva Carskog nalazi grafeme *ö* i *ü* (u primjerima *müscefere'* [*mušefere*], *müxdeto* [*mužeto*], *zaključeno* [*zaključeno*], *plüna* [*pljuna*], *kiürezi* [*kjureci*], *örnek* [*jornek*]), kojima se nisu koristili ostali pisci, te zaključuje kako se grafemom *ü* koristi za označavanje glasa *u* nakon mekog suglasnika, a *ö* upotrebljava za glas *o* nakon mekog suglasnika i za jotirano *o* na početku riječi (Абадџиева-Йорданова 2017: 104–105).

Dvostrukosti među morfološkim primjerima vidljive su u slučaju oblika za 1. l. množ. prezenta koji osim na ilirski nastavak *-mo* završavaju i na tipično bugarsko *-me*: *imame*, *krieme* [*krijeme*], *slagame*, *kestissame* [*ketisame*], *teghlime* [*teglime*], *trassime* [*trasime*], *poznaim* [*poznajme*], *bijme* [*bijme*], *cialasc tissame* [*čalaštisame*].

4. 2. 6. Osnovne osobine jezika bugarske katoličke pismenosti

Na kraju istraživanja navodimo osnovne osobine jezika korištenog u tekstovima bugarske katoličke pismenosti na kraju 18. i početku 19. stoljeća prema razinama definiranim u ovome radu:

1. Među ortografskim osobinama proučenih tekstova izdvajamo:

- nepostojanje grafema za poluglas (staroslavenski veliki nosni vokal), koji uvjetuje korištenje *a* (a ne crkvenoslavenskog *y*) u latiničnom tekstu: *kascta* [*kašta*], *krast*, *magla*, *parvi* (ujedno su zabilježeni i oblici sa *e*: *umer*, *mertav* i *u*: *mudar*, *mudri*, *tuxna*)
- realizacija sonanta [r] kao [ra]: *trassi*, *gradi* (umjesto *tarssi*, *gardi*)
- korištenje znaka *u* za bilježenje glasa [v]: *Auraham*, *eureite*
- ekavski refleksi *jata*: *slep*, *lep*, *vera*

- provođenje redukcije nenaglašenih vokala u pismu: *o > u, e > i: utidi < otide, da xivei < da xivee, ublecen < oblecen*
- nedosljedno bilježenje obezvučenja zvučnih suglasnika na kraju riječi: *snek i sneg, as i az, napret i napred*
- pojednostavljivanje suglasničkih skupina: *mudros* (umjesto *mudrost*), *golemsto* (umjesto *golemstvo*), *falia* (umjesto *hvalia*), *secomu* (umjesto *vsekomu*)
- bilježenje glasa [č] znakom *c*: *cedo [čedo], sickite [sičkite], ciuden [čuden]*, rjeđe *cc*: *uccise [uči se], occite [očite]*
- bilježenje glasova [lj] i [nj] grafemimaa *gl, gli* odnosno *gn, gni*: *smisligli [smislilji], robigna [robinja]*
- bilježenje glasa [š] znakovima *sc*: *besce [beše], duscata [dušata], nemasce [nemaše]*, rjeđe *ss*: *slussat [slušat]*, *s*: *iskas [iskaš]* ili *sch*: *schesce [šteše]*
- bilježenje glasa [ž] znakom *x*: *Boxe [bože], darxi [darži], xivot [život]*
- nedosljedno bilježenje glasova: [c] kao *c* ili *z*: *cerqua [cerkva], raze [race], sarze [sarce]*; [g] kao *gh*: *anghel, Bogh, Bogha* (ali zabilježen je i primjer *Boga*), *drughi* (uz *drugi*); [i] i [j] kao *i* ili *j*: *Issus* (i *Jssus*), *ispoved* (i *jspoved*), *rai* (i *raj*), *faida* (i *fajda*); [k] kao *k* ili *c*: *caco [kako], cak [kak]*, *zacon* i *zakon* (odnosno *q* u spojevima *qu*: *kaqua* i *kacqua* [kakva], *cerqua* i *ciarqua* [carkva]); glas [s] kao *ss*: *casso [kaso], Issukras [isukrast]*
- udvajanje suglasnika: *illi, rivnnuvam [rivnuvam]*
- sastavljeno pisanje enklitičkih oblika zamjenica i glagola s prethodnom riječi: *catosi [kato si], xenatamu [ženata mu], ciudescese [čudeše se]*
- nedosljedno bilježenje velikog i malog početnog slova.

Iako s brojnim odstupanjima, u pravilu se velikim početnim slovom pišu imenice *Bogh* i njezini derivati kao i sve koje mogu zamijeniti vlastito ime (*Gospod, Spassitel, Storitel*) ili su neposredno vezane uz religiju: *Altar, Cristianin, Kras, Missa*.

2. Od morfoloških osobina mogu se navesti:

- postupno nestajanje padežnih nastavaka, odnosno deklinacije imenica (odnosi kosih padeža uglavnom se izražavaju prijedlozima, iako su u nekim oblicima vidljivi ostaci vokativa, akuzativa i dativa: *Issukraste, maiko, Adame, Boxe, Issukrasta, Duha Svetoga, majke, Bogu*)
- redovita upotreba imenica s određenim članovima: *teloto, verata, grehat*
- tvorba množine imenica nastavkom *-e*: *Anghela, Duscmane, ribe, dusce*
- osobna zamjenica za 3. l. jd. je *toi*, a ne *on* (koja može biti upotrijebljena u značenju pokazne zamjenice): *toi besce Vladica, toi besce odredil da umre*
- upitna zamjenica *koi* služi i kao odnosna
- analitičko izražavanje komparativa i superlativa pridjeva i priloga uz čestice *po* i *naj*: *po' hubav, po' sladak, nai draghiet*
- zamjena infinitiva *da*-konstrukcijom: *moxe da iskaxi, iska da ucci, iska da stori, iskam da dam, trebe da zna*
- upotreba različitih vrsta nastavaka u 1. l. množ. prezenta: *vidim, molim, nosim, ali i zpasimi, pazimi, izdravimi, verovami*
- sintetičko izražavanje prošlog vremena jednostavnim glagolskim vremenima aoristom: *izbra, sabraha, se porodi* i imperfektom: *molihase, stoiesce [stoješe], mraziha*, uz čestu pojavu pluskvamperfekta: *beh zapovedal, besce [beše] rodila, beha donele* i složenog perfekta: *asam se macil [as sam se mačil], sam dobila, sam izvadil*

- analitičko izražavanje budućeg vremena konjugiranim oblikom pomoćnoga glagola *šta* (skraćeni oblik staroslavenskoga glagola *хотѣти*), česticom *da* i prezentom konjugiranoga glagola: *sctesc dase kaxisc [šteš da se kažiš], scte [šte] da dode da sadi, sctat [štat] da imat, sctat [štat] da padnat, sctat dase [štat da se] hranat, sctat da xiveat [štat da živejat]*
 - sintetički i analitički oblici imperativa: *oprosti, oprostina[m] [oprosti nam]; da se vlacesc [da se vlačeš], da jadesc [jadeš], da xiveat [živejat], da ne ubiesc [da ne ubiješ]*
 - korištenje prefiksa i prijedloga *u* umjesto *v*: *uleze, u gradat*.
3. Kad govorimo o leksičkim osobinama jezika bugarske katoličke pismenosti možemo ustvrditi kako se autori koriste raznorodnim leksikom različita podrijetla: lokalizmima, turcizmima, grecizmima, latinizmima, ilirizmima; Walczak-Mikołajczakowa (2004: 56) naziva to leksičkim eklekticismom. Osim toga, primijećeno je često korištenje vezničkih riječi i priloga narodnog podrijetla: *deto, scto*.
4. U tekstovima bugarskih katoličkih autora često susrećemo objašnjavanje pojedinih dijalektizama turskim riječima i obratno, odnosno kontaktnu sinonimiju, koju istraživači objašnjavaju nedostatkom normativizacije tadašnjega bugarskog jezika i traženjem najprikladnijih oblika i izraza te težnjom da tekst bude razumljiv i dostupan što većem broju čitatelja i na što većem teritoriju (Иванова 1998: 101–110). Ujedno primjećujemo i jednu morfološku osobinu koja utječe na sintaksu proučavanih tekstova: umjesto trpnih glagolskih pridjeva često se koriste sami glagoli, odnosno pojedine riječi zamjenjuju se cijelim rečenicama: *придадоха го на Понција Пилата, биха го, мачиха го, на красго распреха, умре и закопаха му телото у гроб* umjesto *мачен под Понциом Пилатом, пропет, умрел и покопан* (cit. prema Милетич 1903: 245).

4. 3. Zaključno o jeziku bugarskih katoličkih pisaca uz komentar dosadašnjih istraživanja

Prije više od sto godina Ljubomir Miletić je susretljivošću svećenika Jeronima Jarkova iz Seldžikova i Klimenta Džundrina, rektora plovdivskog katoličkog sjemeništa, na uvid dobio rukopise iz njihovih arhiva. Shvativši da su pisani latinicom, počeo je uočavati i druge njihove osobine, a uskoro je objavio prve ulomke djela transkribirane na ćirilicu i popraćene filološkim opisom: navodi vrstu djela (pjesma, pripovijetka), opisuje versifikaciju (pravilan ili nepravilan stih, broj slogova u stihovima), navodi prozne ulomke i komentira njihove jezične osobine – izdvaja netačke *-mo* u prezentu i pojedine lekseme koje smatra hrvatskim utjecajem. Pritom sâm naizmjenice upotrebljava odrednice *hrvatski*, *hrvatsko-srpski*, *bosanski*, *bosansko-hrvatski*. Miletić uočava probleme s kojima su se autori rukopisa suočavali pišući, a to je ponajprije bilježenje glasova za koje ne postoje znakovi u latinskom pismu. Ne sumnja da je u pavličana, prije negoli su preuzeli katoličanstvo, bila u upotrebi ćirilica azbuka, što je potvrđeno u izvješćima prvih katoličkih misionara i Bogdana Bakšića, koji izrijeком kaže kako je kod južnih pavličana našao stare ćirilice crkvene knjige na pergameni, koje su čuvane i čitane od davnih vremena. Stoga procjenjuje kako bi pavličanskim piscima bilo lakše i prikladnije da su upotrebljavali ćirilicu, ali njihovo duhovno katoličko vodstvo smatralo je to herezom, te su se morali pridržavati latinske abecede (Милетич 1903: 229–230). Abadžieva također razloge za izbor latinice objašnjava religioznom pripadnošću i navodi kako je latinica „grafija karakteristična za zapadnu Rimokatoličku Crkvu, za razliku od ćirilice, tipične za pravoslavno stanovništvo” (Абаджијева 2017: 74).

Uz najstariji datirani rukopis (knjigu krštenja iz 1703. godine) i druge crkvene registre tog tipa, koji su vođeni prema istoj tradiciji u cijelom 18. stoljeću, te dvolisni odlomak pogrebne knjige, Miletić dolazi u posjed rukopisa Pavla Duvanlije Gajdadžijskog iz 1775. godine, čiju jednu osminu od 110 stranica čine razne nabožne pjesme sastavljene na

bugarskom jeziku. Kao dokaz o autorstvu Gajdažijskog navodi se potpis na dnu 74. stranice: „Kniga, pisana za Mattea Penciov od Ambarlie, da se uci i da uci i drughi dobri christiani i da moli Boga za gospodina Paula od Dovanlia, X bre 24, 1775” (cit. prema Милетич 1903: 231). Miletic smatra kako su pjesme prevedene s hrvatskih originala „iz davnih vremena” koje su donijeli franjevci, što objašnjava riječima: „Da su neke od tih pjesama iz tog izvora jasno se vidi po tipičnim kroatizmima ostalima u bugarskom prijevodu” (Милетич 1903: 231). Tezu o prevođenju s hrvatskog ponovit će kasnije Penev, koji je ujedno jezične utjecaje vidljive u književnoj produkciji bugarskih katoličkih pisaca određivao kao *hrvatske, srpske, hrvatsko-srpske, bosanske* (ПЕНЕВЪ 1936), te dodatno objasniti Walczak-Mikołajczakowa i Baer (Walczak-Mikołajczakowa, Baer 2012). Miletic „prijevod s hrvatskog na bugarski” pripisuje pavličanskim svećenicima koje je odgajala Propaganda najčešće u loretskom kolegiju, gdje su se od rana upoznawali s hrvatskim jezikom i hrvatskom nabožnom pismenosti, odakle su, kako smatra, preuzeli latinski pravopis kojim su se koristili za materinski jezik. Posebno je istaknuo posljednju pjesmu, naslovljenu *Molitva na Blaxena d(eviza) Maria* (u rukopisu na 83. i 84. stranici), koju uspoređuje s prijevodima dvaju banatsko-bugarskih pisaca, Andrije Klobučara u molitveniku *Dohovni Glas* (1887.) i Ludovika Fišera u djelu *Duhovna rana ali mulitvena i pesmena kniga* (1887.) (Милетич 1903: 232; Walczak-Mikołajczakowa, Baer 2012):

Zdrava da si zvezda morska

I Prisveta maico Boxia.

Ti si bila zaman dieviza

i nebeska kralica.

Usporedimo li s ovim početkom početak Klobučarova prijevoda:

Zdrava zvezda morska

i vrata nebeska

Majća Boža sveta

Divica i pričista. (Милетић 1903: 233)

a zatim i s Fišerovim:

Zdrava morska dzveza, zdrava!

Ti si majća božja prava,

Divica si ti na(j) sveta.

Za u raja srećni vrata. (Милетић 1903: 233)

možemo samo ustvrditi srodnost svih prijevoda s latinskim izvornikom:

Ave maris stella,

Dei Mater alma,

atque semper Virgo,

felix caeli porta. (LAT 1998)

Miletić uspoređuje nekoliko različitih prijevoda iste himne kako bi usporedio jezik koji koriste autori, odnosno prisutnost kroatizama u rječniku kojim se koriste. Ujedno sve oblike koje u ovom radu smatramo utjecajem ilirskog jezika tumači tek kao posljedicu prevođenja i prepisivanja s hrvatskih izvornika. Po tom pitanju ipak bismo se priklonili mišljenju Walczak-Mikołajczakowe i Baer, koje govoreći o jeziku Gajdadžijskog hvale njegovu literarnu umješnost, sposobnost udaljavanja od pretpostavljenog hrvatskog izvornika i vještu upotrebu jezika bugarskih pavličana, ujedno ističući kako su bugarski pisci u Banatu pod jakim utjecajem „rumunjskog, mađarskog, njemačkog, srpskog i hrvatskog (osobito u području leksika) stvorili vlastiti jezik” (Walczak-Mikołajczakowa, Baer 2012: 325–329). Nešto slično možemo zaključiti i o jeziku bugarskih katolika iz plovdive škole. Naime, oni zahvaljujući obrazovanju poznaju djela svojih prethodnika u Bugarskoj, ali i hrvatska i strana crkvena i jezikoslovna djela, na čijim uzorima pišu vlastita. Usporedimo li molitvenike i zbornike Carskog i Gajdadžijskog možemo primijetiti istu ili sličnu strukturu kao i u

hrvatskim molitvenicima i katekizmima nastalima u to doba ili nešto ranije, odnosno onima koje su bugarski katolički svećenici imali na raspolaganju u knjižnicama u školama, a zatim i na studiju. Ponajprije je riječ o djelu Ivana Bandulavića *Pisctole i Evangelya priko suega godiscta*⁷³ (Venecija, 1613.), *Nauku karstjanskom* Matije Divkovića (Venecija, 1616.) i *Ritualu rimskom* Bartola Kašića (Rim, 1640.): navedena djela sadrže početno obraćanje čitatelju, upute o sastavljanju i čitanju kalendara, kalendar s pomičnim blagdanima za 100–300 godina, molitve, pjesme, dijelove evanđelja, pitanja i odgovore, tj. sve ono što sadrže i bugarski rukopisi. Ipak, ne smatramo kao Miletić da su bugarski katolički autori slijedili, prevodili i prepisivali hrvatske predloške. Kad je riječ o sastavljanju crkvenih knjiga, odnosno molitvenika i katekizama, i hrvatski i bugarski autori slijedili su ponajprije crkvene kanone vezane uz njihov sadržaj; u isto su se vrijeme bugarski katolički autori uzorovali već postojećim hrvatskim tekstovima, odnosno gramatičkim oblicima i vokabularom koje opisuju i kojim se služe jezikoslovci Bartol Kašić i Jakov Mikalja te ostali hrvatski pisci toga doba ili ranije. Kako kažu Walczak-Mikołajczakowa i Baer (2012: 329), oni su „kroatizme tretirali kao pokazatelje književnog i pravilnog jezika”, pri čemu su bez sumnje mnoge pojmove vezane uz vjeru i crkvu preuzimali iz starijih i poznatih hrvatskih (ilirskih) prijevoda. Pritom je vidljiva razlika u jeziku pisaca čiprovačkoga (Petar Bogdan Bakšić, Filip Stanislavov i Krsto Pejkić) i plovdivskoga kruga. Dok se Bakšić i Pejkić (bez obzira na različito pismo) služe nesumnjivo ilirskim jezikom, koristeći sav njegov razvijen vokabular i oblike, Carski, Gajdadžiev i anonimni autori u postojeći pavličanski jezik smještaju pojedine lekseme, oblike i postupke primijećene u ilirskim djelima. Tako pri spominjanju svetaca i božanskih osoba koriste deklinirane oblike s nastavcima u skladu s paradigmama u Kašićevoj gramatici (*sveta Maico, Boxe, Duha Svetoga*), čemu možemo dodati i pojedinačne lekseme (*Issukras, pocora,*

⁷³ Bandulavićevi *Pisctole i Evangelya* samo su jedna od prerađenih i dopunjenih izdanja najstarijega hrvatskog latiničnog lektionara *Lekcionara Bernardina Splicićanina*, tiskanog 1495. u Veneciji (HRENC).

redovnik), te povremeni nastavak *-mo* u 1. licu množine prezenta kao i upotrebu kontaktne sinonimije.

Očito je kako pisci prve generacije bugarskih katoličkih pisaca preuzimaju službeni jezik koji je trebao poslužiti širenju Katoličke Crkve na slavenska područja pod osmanlijskom vlašću, tj. ilirski, odnosno slovinski. Osim jezika, koriste već provjeren način pisanja slavenskog jezika latinicom, tj. način koji je opisao Kašić, dok pisci druge generacije, odnosno plovdivskog kruga, posežu za ilirizmima u okamenjenim strukturama i slučajevima kad im nedostaje bugarska riječ za pojam vezan uz crkvu i vjeru, ujedno se kolebajući pri pisanju, ali i dalje (nedosljedno) koristeći Kašićev i/ili Mikaljin način⁷⁴. Od autora u prvoj generaciji možemo istaknuti Filipa Stanislavova, koji objavljuje djelo pisano ćirilicom, a očitim miješanjem ilirske i crkvenoslavenske tradicije uz dodavanje novobugarskih elemenata (indeklinabilni oblici i narodne riječi) stvara vlastitu bugarsku redakciju ilirskog jezika čime, kao i autori damaskina, demokratizira jezik književnosti i otvara vrata književnog jezika riječima narodnog podrijetla. Nećemo ga u potpunosti izdvojiti iz kruga bugarskih katoličkih pisaca, kako to pokušava Abadžieva (Абаджиева 2017: 27), navodeći kao razloge to što upotrebljava ćirilicu i uključuje u molitvenik apokrifna djela poznata i pravoslavnim vjernicima. Smatramo kako je Stanislavov, odnosno njegovo djelo *Abagar*, kao i jezik kojim se koristi pri njegovu stvaranju, upravo neizostavna veza između čiprovačke i plovdivske škole, prve i druge generacije bugarskih katoličkih pisaca, čineći logičnu fazu u razvoju jezika bugarske katoličke književnosti. Abadžieva u istom radu mnoge ortografske osobine tekstova bugarskih katolika tumači kao utjecaj talijanskog (Абаджиева 2017: 85–88), iako je očito kako i Stanislavov, bez obzira što piše ćirilicom, koristi neka Kašićeva i uopće starija hrvatska

⁷⁴ Iako i Kašić i Mikalja u svojim predgovorima pišu kako žele pojednostaviti način pisanja ilirskog/slovinskog jezika, po mogućnosti tako da se jedan glas uvijek piše isto, ipak ni jedan ni drugi ne uspijevaju ni u svome djelu ostvariti taj ideal, pa i u njih nalazimo nekoliko načina na koje bilježe glasove kao što su [č], [ć], [lj], [nj], [s], [š].

rješenja. Abadžieva (Абадџиева 2017: 112–113) ujedno pri navođenju primjera za talijanizme u bugarskih katoličkih pisaca bilježi: *Missa, Domin, Martoria, Sacramenti, Kalvario, Scenopegi, Piscina* te osobna imena. Usporedimo li broj posuđenica iz pojedinih jezika u jeziku bugarskih katoličkih pisaca, primijetit ćemo da su one iz talijanskog jezika među manje zastupljenima, a osim toga mogu biti objašnjene i kao leksemi podrijetla iz latinskog jezika, kršćanske terminologije i sl. Stoga zaključujemo kako talijanski jezik nije ostvario toliko velik utjecaj na jezik bugarske katoličke književnosti kao što mu pripisuje Abadžieva. S druge strane, talijanski ortografski utjecaj je očit, ali smatramo kako je u bugarsku katoličku pismenost preuzet uz posredovanje bližeg i dostupnijeg ilirskog jezika odnosno ortografije. Stječe se dojam da Miletić precjenjuje, a Abadžieva podcjenjuje utjecaj ilirskoga jezika na stvaralaštvo bugarskih katoličkih pisaca, dok istodobno dokazuje kako je jezik autora druge polovice 18. stoljeća primjer za KENO, odnosno književni jezik na narodnoj osnovi (Абадџиева 2017).

Ulogu ilirskog jezika u promatranom stvaralaštvu proučavala je N. Ivanova (Иванова 1989, 1990, 1998 i dr.), koja u bugarskim djelima prepoznaje utjecaje dubrovačke tradicije, pa čak i još starijeg jezika, a uočava i čestu upotrebu kontaktne sinonimije. Sve oblike koje Ivanova smatra arhaičnima nalazimo u Kašićevoj gramatici. Ivanova primjećuje i zanimljivu činjenicu kako bugarski katolički pisci ne slijede noviji model ilirskog jezika, tj. rusificiranu hrvatsku redakciju koju u hrvatske crkvene knjige uvodi Rafael Levaković. Kad u svojim člancima govori o jeziku bugarskih katolika Ivanova redovito pridjev *ilirski* piše pod navodnicima, kao i Abadžieva, koja na jednome mjestu navodi kako su za potrebe poučavanja ilirskog jezika na talijanskim kolegijima objavljeni Kašićeva gramatika te Mikaljin rječnik (Абадџиева 2017: 59), a na drugom pak ističe kako nije riječ o normiranom i jedinstvenom jeziku (Абадџиева 2017: 71). Slažemo se kako je odrednica *ilirski* opterećena različitim značenjima i tumačenjima, od općenitog naziva za (bilo koji) slavenski jezik do pojedinačnog

specificiranja, najčešće kao *hrvatski*. Ipak, smatramo kako u ovom kontekstu sintagmu *ilirski jezik* ne treba zamjenjivati nijednom drugom. Naime, upravo gramatika i rječnik koji su postojali u to vrijeme dokazuju kako je riječ o normiranom jeziku, koji tadašnji pisci i jezikoslovci nazivaju ilirskim odnosno slovinskim. Iz namjene nastalih djela i svrhe obrazovnih ustanova u kojima se iz njih učilo jasno je kako je spomenuti ilirski jezik u to vrijeme imao puno šire značenje, ali i drukčiju svrhu od današnjega hrvatskoga ili bilo kojega drugog južnoslavenskog jezika. Osim toga, ni svi oblici, a ni pravopisna pravila tadašnjega ilirskog jezika, koja su toliko prisutna u bugarskoj katoličkoj književnosti 18. stoljeća, nisu istovjetna s današnjim oblicima i pravilima živućih južnoslavenskih jezika, pa bi bilo neumjesno utjecaje na onodobnu pavličansku pismenost nazvati tek hrvatskima, bosanskima, srpskima i sl.

U terminologiju vezanu uz jezik pavličanskih pisaca najviše nepotrebne različitosti unijeli su Miletić i Penev, koji na nekoliko mjesta u svojim člancima bez posebne argumentacije i razdiobe spominju različite nazive jezika (*ilirski, bugarski, hrvatsko-bosanski, lingua nostra*) i pojedinih utjecaja (*hrvatski, srpski, hrvatsko-srpski, bosanski*), a neki kasniji autori ponavljaju te podatke (Ivanova 1989; Sielimski 1999; Walczak-Mikołajczakowa 2004). Smatramo kako je i u ovom slučaju nepotrebno mnoštvo termina najjednostavnije zamijeniti jednim univerzalnim – *ilirski*. Naime, prethodni autori promatrali su aktualno stanje u južnoslavenskim jezicima, bez razmišljanja o vremenu u kojem su spomenuti autori živjeli i pisali, a današnji *hrvatski, srpski* (u nekim člancima spominjani i *hrvatsko-srpski*), *bosanski*, iako u svojoj osnovi sadrže i ilirski jezik Kašića, Divkovića i Mikalje, ne mogu se s njim poistovjetiti.

Radovi o pisanoj djelatnosti bugarskih katolika pisani na poljskom jeziku uglavnom govore o pokušaju bugarskih katoličkih autora da stvore zasebnu normu bugarskoga književnog jezika na temelju pavličanskog narječja, čemu se približava i Abadžieva kada tvrdi

da je jezik bugarske katoličke književnosti primjer za književni jezik na narodnoj osnovi. Sielinski (1999) navodi još jednu periodizaciju bugarske katoličke pismenosti, a Walczak-Mikołajczakowa (2004, 2012) detaljno analizira i opisuje jezik koji koriste bugarski katolički autori u drugoj polovici 18. stoljeća te objavljuje antologiju tekstova bugarske katoličke pismenosti.

Ulogu i mjesto bugarskih katoličkih autora u bugarskom, ali i europskom civilizacijskom i kulturnom krugu proučavaju Bechyňová (1975) i Ilieva (2010, 2017, 2020 i dr.), koja ima neprocjenjivu ulogu u pronalaženju i opisivanju znanosti nepoznatih tekstova bugarskih katoličkih pisaca te prevođenju Pejkićeva *Zrcala* na bugarski jezik.

U jednom od rukopisa Miletić pronalazi dvije verzije molitve *Očenaš*, koje prepisuje u svoje djelo *Naši pavličani* (Милетич 1903: 244–245). Autor rukopisa prvo navodi sljedeću inačicu, govoreći “Ето да ти ја кажа хубаве”:

Оче наш, кој јеси на небеси, да свети се име твоје, да приде царство твоје, да баде воља твоја, како на небе, тако на земе. Леп наш ваздашин, дај го нам днес и опрости нам длаги наши, како нија опрацеме длажником нашим – не уведи насу напас, оцлободи нас от зло. Амен.

a odmah nakon nje i sljedeću, koju uvodi rečenicom: „Да ти го кажем сас други думи“:

Баща наш, дето седиш на небе, нека бади твојето име посветено по сичкиет свет, дај мо да додим у твојето царство, рај небески, нека да се изварши твојата воља на този свет, както се изваршиова и на небо. Дај мо Боже днес сичко, дето мо требова за тело и за душа: за телото храна и облекло, да се храниме и облачине, за душата твојата милос и помош; прости на нас нашите грехове, както и ниа прощаваме на онези, дето му са нешто пригрешили, ни деј дава, Боже, изин на гјаулат тварде да мо мачи, да мо ували у грех, еми мо куртулисај од секото зло. Амин.

Miletić smatra kako se u prvom tekstu autor točno držao hrvatskog originala i trudio ga se lijepo prevesti na bugarski, ali su mu se potkrali kroatizmi, dok je u drugoj verziji, tj. slobodnoj parafrazi molitve, jezik više narodan i očit je trud autora da se „oslobodi hrvatskog izvornika i stupi što je moguće više na bugarsko jezično tlo” (Милетић 1903: 245).

Smatramo kako upravo jezična transformacija molitve *Očenaš*⁷⁵ u dvije varijante na stranicama jednog rukopisa slikovito prikazuje razvoj jezika bugarske katoličke književnosti u 18. i na početku 19. stoljeća. Prvu fazu (kraj 17. i početak 18. stoljeća, odnosno čiprovačku školu) karakteriziralo je korištenje jezika koji je smatran standardnim, kojim su pisane već postojeće crkvene knjige, dok se jezik druge faze (na kraju 18. i početku 19. stoljeća, u autora plovdivske škole) već temelji na „živome narodnom govoru” (Милетић 1903: 240), udaljava se od ilirskog, uključuje mnoge osobine narodnog jezika, a koristi i brojne elemente jezika u okruženju. Tome svakako moramo dodati i prijelaznu fazu, odnosno bugarsku redakciju ilirske norme u obliku Stanislavovljeva *Abagara*. Time opovrgavamo tvrdnju Ivanove (Иванова 1989: 310–311) kako se „čiprovka i pavličanska književnost i pismenost ipak (...) ne mogu automatski suprotstaviti” jer „imaju različitu pisanu tradiciju na koju se oslanjaju i predstavljaju različite bugarske dijalektne prostore”. Kako je već rečeno, smatramo da svi bugarski katolički autori pripadaju jedinstvenoj i nedjeljivoj cjelini, u kojoj svatko od njih ima važno i logično mjesto u procesu liberalizacije crkvenog jezika i njegovu približavanju narodnome govoru. Svi oni se što upotrebom pisma, što pojedinim leksemima i njihovim oblicima te postupcima kao što je kontaktna sinonimija oslanjaju na katoličku tradiciju, koja je u bugarske krajeve dolazila iz pera hrvatskih autora koji su pisali na jeziku tada zvanom ilirski ili slovinski. Usporedimo li te procese s povijesnim oblikovanjem ostalih slavenskih

⁷⁵ Suvremena verzija na bugarskom jeziku glasi: *Отче наш, които си на небесата, да се свети името Ти, да дойде царството Ти, да бъде волята Ти, както на небето, така и на земята. Дай ни днес насъщния ни хляб и прости ни дълговете, както и ние прощаваме на нашите длъжници и не въвеждай ни в искушение, но избави ни от злото. Амин* (према Михайлов 1992: 98).

jezika, mogli bismo doći do smjelog zaključka kako je ilirski jezik Kašića i Mikalje za crkvene knjige u doba tiska ispunjavao istu ulogu i imao istu važnost kao i staroslavenski jezik Svete braće stoljećima prije, u doba rukopisnog umnažanja knjiga.

5. ABECEDARIJ ILIRIZAMA U KNJIŽEVNOSTI BUGARSKIH KATOLIKA

U abecedariju ilirizama u bugarskoj katoličkoj književnosti donose se leksemi koji su u pavličanskoj pisanoj produkciji označeni kao leksemi posuđeni iz drugih jezičnih sustava, ponajviše oni koje su autori dosad uglavnom određivali kao kroatizme, ali i pojedini leksemi dosad pripisivani nekim drugim jezicima (najčešće latinskom ili talijanskom) pod uvjetom da je koji od konzultiranih etimoloških rječnika naveo njihovo slavensko podrijetlo. Abecedni popis ilirizama sastavljen je u obliku tablice kako bi se navelo stanje u još nekim rječnicima, ponajprije u to doba postojećem Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga* (u tablici: BJS) te *Rječniku književnog bugarskog jezika na narodnoj osnovi* Bugarske i Ruske akademije znanosti (КЕНОР), a zatim i sa suvremenim rječnicima hrvatskog (*Hrvatski jezični portal – HJP*) i bugarskog jezika *Речник на българския език* Instituta za bugarski jezik “Profesor Ljubomir Andrejčin” Bugarske akademije znanosti (ПБЕ). Popis ne sadrži homografe, tj. lekseme koji se pišu na isti način, ali je očito njihovo različito podrijetlo i značenje (npr. dan – 'vrijeme potrebno da se Zemlja okrene oko svoje osi, 24 sata' i дан – 'danak, davanje'), niti riječi koje očito pripadaju istoj tvorbenoj porodici, ali različitoj vrsti (*spasitel – spasiti*), dok se u isto vrijeme navode leksemi koji imaju isti oblik i podrijetlo, čak i ako im se značenje tijekom godina promijenilo, kao i oni koji pripadaju istoj vrsti, a imaju sličan glasovni sastav.

U prvi stupac leksem je upisan u obliku zabilježenom u tekstu bugarskih katoličkih pisaca, a u ostale u obliku zabilježenom u konzultiranim rječnicima hrvatskog i bugarskog jezika. Pritom su korišteni dodatni znakovi sa sljedećim značenjem:

1. Znak - znači da leksem nije zabilježen u rječniku.
2. Znak > znači da je leksem zabilježen, ali ne i objašnjen u rječniku, odnosno da uz njega stoji uputa na leksem koji u tablici piše poslije znaka.

3. Znak = znači da leksem nije objašnjen u rječniku, nego je naveden kao objašnjenje leksema koji je u tablici naveden nakon znaka.
4. Ako su leksemi zapisani u zagradama, znači da u rječniku nije objašnjena sintagma, nego svaki leksem zasebno.
5. Znak Δ znači da je riječ ili sintagma napisana nakon njega objašnjena u sklopu jedne natuknice. Ako je riječ o sintagmi, kao natuknica u rječniku postoji riječ u zagradi.
6. Znakovi // (kose zagrade) označavaju da je leksem u zagradama u navedenom rječniku ponuđen kao druga varijanta istog leksema.
7. Leksemi označeni * imaju drukčije, izmijenjeno značenje u odnosu na polazni leksem.

oblik u tekstu	BJS	HJP	КЕНОР	РБЕ
Amen	-	amen	амин	амин
bogorodiza	-	Bogorodica	богородица	богородица
dan	dan	dan	ден	ден
divojciza	> dyevoyka	djevojčica	-	девойка
domin	-	-	-	ДОМИН
Duh Sveti	(duh) (svet, a, o)	Δ Sveti (Duh)	Δ свети/свѣти (дух)	Δ (Светият) Дух
gad	gad	gad*	гад	гад

gizdav	gizdav	gizdav	ГИЗДАВ	ГИЗДАВ
Gospod	-	Gospod	ГОСПОД	ГОСПОД
gospodar	gospodar	gospodar	ГОСПОДАР	ГОСПОДАР
grescnik	grescnik	grešnik	-	грешник
ispazi	-	-	-	-
isprazno	isprazno	isprazno	-	-
Is(s)ukras(t)	-	Isukrst	-	-
jak	jaki	jak	ЯК	ЯК
jako	jako	jako	ЯКО	ЯКО
kasclikav	kascgliv, a, o	kašljucav	-	-
Krasctenie	karsctenye	krštenje	кръщение	кръщение
Krismanie	= kri Žma	krizma	-	-
liepa	lyep	lijep	лѣп	леп
liudi	gliudi	ljudi	> люде	люде

Mastoriza	-	majstorica	-	масторица
mudar	mudar	mudar	> мъдър	мудър
nebeski	nebeski, a, o	nebeski	-	-
necak	-	nećak	-	-
okrunen	= okruniti (krunom)	= okruniti	-	-
opacini	opacina	opacina	-	опачина
oprosctene	oprosctenye	oproshtenje	-	-
osim	-	osim	-	-
otaz	otac	otac	отец	отец
pakalat	pakal	pakao	-	-
pociastni	-	počasni	-	-
posora/pokora	pokora	pokora	-	покора
pokajane	pokayanye	pokajanje	-	покаяние
poklonevam	pokloniti	pokloniti	поклоня (се)*	покланям

Porodene	poroghjenje	porođenje	-	-
porodi	poroditi poroditise	> roditi	породя породя се	-
pricistene/Pricistenie	-	-	причешение	-
prikaza se	prikazati prikazatise	prikazati	прикажа прикажа се	> приказвам
radia	raditi	raditi	-	радя
redomnik / redovnik	redovnik	redovnik	-	редовник
sad	sad	sad /sada/	-	
siromah	siromah	siromah	сиромах	сиромах
smilova se	smilovatise	smilovati se	-	-
smisli	smisliti smislitise	smisliti	смысле* смысле се*	-
spassitel	-	spasitelj	-	-

sraka	-	= svraka	-	-
stvarihme	-	-	-	-
sve	= sav / sva, vas, sve	sve	све	све
svemogukiega	-	svemoguć	-	-
svetez	-	svetac	свѣец	свѣец
svetiscte	suetilisce	svetište	свѣтилище	свѣтилище
Sveto Troistvo	(suet) (Troystvo)	Δ trojstvo	-	-
talianski	talianski	talijski	-	-
traxa	trasgiti	tražiti	-	-
trudna	trudan, a, o	trudan	-	труден*
veki	vecch vechye	već	веке	веке
velicianstvo	velicjanstuo	veličanstvo	-	-
xivina	sgivina	živina*	-	живина

zafalimo	zahvaliti	zahvaliti	захвалям	> захвалвам, захвалям*
----------	-----------	-----------	----------	---------------------------

Tablica 2. Abecedarij ilirizama u književnosti bugarskih katolika (autor: NR)

5. 1. Napomene uz natuknice u hrvatskim rječnicima

Zanimljivo je da Mikalja u svom rječniku ne bilježi leksem *Isukrst*, iako u poglavlju o ortografiji ili načinu pisanja, kad govori o načinu zapisivanja samoglasničkog *r*, navodi primjer *Isukrrist*.

Imenica *gad* u suvremenom hrvatskom jeziku udaljila se od polaznog značenja i označava ponajprije zlog i prijezira vrijednog čovjeka.

Trpni glagolski pridjev *okrunen/okrunjen*, a ni glagol *okruniti* ne postoje u Mikaljinu rječniku kao samostalne natuknice, ali se unutar natuknice *kruna* navodi sintagma *okruniti krunom*.

U hrvatskim rječnicima ne nalazimo oblik *pricistene*, ali bilježimo lekseme *pričest*, *pričestiti*, *pričešćivati*.

U Mikaljinu rječniku ne postoji natuknica *spasitel(j)*, ali naveden je glagol *spasiti*.

Leksem *živina* u suvremenom hrvatskom koristi se u značenju ‘perad’ ili ‘stoka’.

5. 2. Napomene uz natuknice u bugarskim rječnicima

Leksem *дан* u bugarskim se rječnicima pojavljuje u značenju ‘danak’, ‘ono što se daje’, a glagol *смисля се* u značenju ‘(pri)sjetiti se’.

Pridjev *труден* ponajprije znači 'koji je uložio mnogo napora, umoran', ali pod istom natuknicom navedena je i sintagma *трудна жена* (uz oznaku dijalektizam).

Glagoli *захвалвам, захвалям* u bugarskom ponajprije znače 'hvaliti nekoga' ili 'hvaliti sebe'.

U suvremenom bugarskom jeziku, tj. u PBE, sljedeći leksemi označeni su kao ostarjelice: *душман* (običnije *враг*), *свети* (običnije *светий*), dok *масторица* (običnije *майсџорица*), *мудър* (običnije *мъдър*), *опачина* (običnije *лошотия*) te *приказвам, рада, живина* (bez navođenja sinonima) nose oznaku ostarjelica i dijalektizam.

Samo kao dijalektizmi označeni su leksemi *леп, покора, редовник* (dodana je oznaka dijalektizam). ali u objašnjenju i primjeru naveden je leksem *редовно*), *сад* (u značenju 'vrt', 'drvo', 'nešto posađeno'), *сиромах, веке*.

6. ZAKLJUČAK

Rad govori o hrvatskim izvorištima bugarske katoličke pismenosti u 18. i na početku 19. stoljeća, želeći ta izvorišta i utjecaje definirati i istražiti; sastoji se od uvoda, četiriju poglavlja s potpoglavljima te zaključka.

U uvodu su opisani predmet, ciljevi i zadaci rada, korpus na kojem je provedeno istraživanje, a zatim i metodologija istraživanja korištena u radu i pretpostavljeno značenje ovog istraživanja u suvremenoj znanosti. Predmet rada je pisana djelatnost bugarskih katolika ili pavličana u 18. i na početku 19. stoljeća, tj. bugarska katolička književnost, odnosno njezine jezične karakteristike. Glavni je cilj rada na temelju usmjerene jezične analize reprezentativnih djela bugarskih katoličkih pisaca proučiti hrvatske utjecaje na jezik kojim se koriste te dokazati postojanje hrvatskih elemenata u tadašnjem jeziku bugarskih katolika. Korpus istraživanja čine sljedeći naslovi: (1.) Petar Bogdan Bakšić, *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csoviçanskoga*, (2.) Filip Stanislavov, *Abagar*, (3.) Krsto Pejkić, *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*, (4.) Pavao Duvanlija Gajdadžijski, duhovne i ostale pjesme zastupljene u antologiji bugarskih katoličkih autora iz 2004. godine, (5.) Petar Kovačev Carski, djela zastupljena u spomenutoj antologiji bugarskih katoličkih autora i transliteraciji iz 2017. godine, (6.) djela anonimnih autora objavljena u antologiji bugarskih katoličkih autora iz 2004. godine. U uvodnom dijelu ujedno je sastavljen kratak pregled dosadašnjih istraživanja o toj temi, odnosno relevantne literature o pisanom stvaralaštvu bugarskih katolika.

Drugi dio rada, naslovljen *Prostorno-vremenski okvir bugarske katoličke pismenosti*, na početku donosi podatke o podrijetlu katoličke manjine u Bugarskoj, spominjući preseljenje dualističke manihejsko-bogumilske sekte u okolicu današnjega Plovdiva i objašnjavajući podrijetlo naziva *pavličani*, pod kojim su Bugari katolici poznati. Navedena je legenda

o njihovu podrijetlu, a zatim povijesne činjenice i okolnosti bitne za pavličane i Katoličku Crkvu u Bugarskoj. Spominju se početne misije Katoličke Crkve slane u Bugarsku, kao i prvi značajniji uspjeh u pokatoličavanju bugarskog stanovništva. Prvi biskup Sofijske nadbiskupije bio je Tuzlanin Petar Zlojutrić, kojega nasljeđuje Ilija Marinov, a kasnije se na istaknutim funkcijama u organizaciji Katoličke Crkve u Bugarskoj izmjenjuju i autori djela proučavanih u ovom istraživanju. Bitan zamah u razvoju bugarske katoličke pismenosti svakako su dale škole koje osnivaju katolički misionari, a u kojima se (između ostalog) uči prema udžbenicima i priručnicima pisanim na ilirskom ili slovinskom jeziku, korištenima na svim prostorima franjevačke provincije Bosne Srebrene. Opisuje se teško stanje u kojem žive stanovnici pod turskom vlašću te uvjeti u kojima su katolički svećenici smatrani špijunima, slijeđeni i zatvarani, a spomenuto je i što se zbiva s Katoličkom Crkvom i katoličkom manjinom u Bugarskoj do današnjih dana. Opisanim povijesnim događajima i ličnostima pokušalo se odrediti mjesto u procesu razvoja bugarske kulture i formiranja nacionalnog identiteta, a na kraju su dodane periodizacija razvoja bugarskoga jezika (uz prikaz njegova normiranja) i književnosti.

Na početku poglavlja *Bugarska katolička pismenost* definira se predmet rada kao „različita djela koja od sredine 17. stoljeća stvaraju bugarski rimokatolički svećenici za potrebe svojih istovjernika”, a odmah potom navode se različiti pogledi na razvojne faze bugarske katoličke književnosti. Zauzet je stav kako su nazivi *bugarska katolička književnost*, *bugarska katolička pismenost* i *pavličanska književnost (pismenost)* istoznačni, dok se unutar njega mogu izdvojiti *čiprovačka* i *plovdivska škola* koje se razlikuju ponajprije u korištenom književnom jeziku, ali i još nekim osobinama. Razlika je to u odnosu na pojedine autore koji pavličanskom književnošću zovu i smatraju tek autore posljednje, plovdivske faze, ističući razliku među “starim” (čiprovačkim) katolicima i “novim” (plovdivskima). Dalje je riječ o bugarskoj, uglavnom zborničkoj književnoj produkciji 18. stoljeća, a zatim se navodi kako

pavličansku pismenost čine: (1.) djela bugarskih katoličkih književnika pisana na pavličanskom narječju i narodnom jeziku, (2.) djela bugarskih katoličkih književnika pavličanskog podrijetla i (3.) književna djela koja su se pojavljivala i rasprostranjivala ponajviše u pavličanskim selima u plovdivskoj regiji. U ovom dijelu detaljnije se govori o svim autorima koji se smatraju bugarskim katoličkim piscima, bez obzira na jezik kojim su pisali. Donose se poznati biografski podaci o Petru Bogdanu Bakšiću, Filipu Stanislavovu, Marku Čiprovsom, Mihailu Grozdiču, Krsti Pejkiću, Jakovu Pejačeviću, Pavlu Duvanliji Gajdadžijskom i Petru Kovačevu Carskom te o njihovim djelima. Ujedno se izlaže tipologija molitvenika i katekizama kojima možemo pribrojiti proučena djela koja sadržavaju molitve. Na kraju trećeg poglavlja govori se o bugarskim katoličkim autorima (i dalje svećenicima) te njihovu radu do kraja 19. stoljeća, kada u književnost bugarskih katolika opet ulazi ćirilica, ali i općenarodni jezik, a njihovo stvaralaštvo polako se stapa s općim tijekom razvoja bugarskog jezika i književnosti.

Jezik bugarskih katoličkih pisaca rezultat je njihova obrazovanja: svi su se autori školovali u katoličkim školama u Bugarskoj, a zatim u kolegijima po Italiji, u kojima su učili ilirski ili slovinski, namijenjen širenju katoličanstva u zemljama pod osmanskom vlašću. U radu se namjerno izbjegava uže (prostorno ili nacionalno) definirati ilirski/slovinski jezik jer se smatra kako se tadašnji književni jezik (opisan u Kašićevoj gramatici *Institutionum linguae illyricae* i Mikaljinu rječniku *Blago jezika slovinskoga*), iako čini temelj nekoliko suvremenih južnoslavenskih jezika, nikako u bogatstvu svojih oblika i veličanstvenosti svoje misije ne može poistovjetiti ni s jednim od njih. Univerzalnost i široke dosege ilirskoga jezika dokazuju autori s kraja 17. i početka 18. stoljeća (Petar Bogdan Bakšić, Filip Stanislavov, Krsto Pejkić), koje smatramo istom cjelinom, tj. čiprovačkom književnom školom. Drugu etapu, odnosno plovdivsku književnu školu čine Petar Kovačev Carski, Pavao Duvanlija Gajdadžijski i anonimni autori s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Nad djelima imenovanih pisaca provedena

je filološka metoda usmjerena jezična analiza koja se temelji na pronalaženju i ekscerpiranju ilirizama, odnosno jezičnih utjecaja ilirskog jezika, na pravopisnoj ili ortografskoj, gramatičkoj ili morfološkoj te leksičkoj razini. Jednostavno rečeno, pravopisna razina uključuje način bilježenja pojedinih (skupova) glasova i (skupova) riječi, dok gramatička razina obuhvaća primjere u kojima je provedena deklinacija ili konjugacija u skladu s paradigmama u Kašićevoj gramatici. Leksičkoj razini pripadaju leksemi posuđeni iz ilirskog jezika, a u posljednju razinu uključeni su načini izražavanja i postupci u isto vrijeme primijećeni u bugarskih i ilirskih autora.

Tijekom analize ustanovljeno je kako Petar Bogdan Bakšić (latinicom) i Krsto Pejkić (bosančicom) pišu ilirskim/slovinskim jezikom (što i sami kažu na početku svojih djela). Filip Stanislavov izdvaja se iz te skupine jer unošenjem novobugarskih elemenata stvara vlastitu redakciju ilirskoga jezika, tvoreći tako prijelaznu fazu između čiprovačke i plovdivske škole. Ipak sva trojica autora u većoj ili manjoj mjeri slijede način pisanja koji preporučuju i koriste Kašić, Mikalja i Divković, ujedno pišući djela kojima je cilj širenje katoličanstva u Bugarskoj. S druge strane Petar Kovačev Carski, Pavao Duvanlija Gajdadžijski i anonimni autori pokazuju veći jezični otklon od prijašnjih hrvatskih i bosanskih utjecaja (u radu nazvanih ilirskima), tj. bazu narodnog govora obogaćuju tek pojedinim ilirskim elementima, ujedno žanrovski obogaćujući bugarsku književnost. Budući da te autore rođenjem, životom ili radom možemo povezati s Plovdivom, govorimo o plovdivskoj književnoj školi kao drugoj etapi u pisanoj djelatnosti bugarskih katolika.

Na pravopisnoj ili ortografskoj razini primijećene su sljedeće osobine koje se smatraju utjecajem ilirskog jezika:

- bilježenje glasa [č] grafemom *c* ili grafemima *cc*,
- bilježenje glasa [g] grafemima *gh* ili *g*,
- bilježenje glasa [lj] grafemima *gl*, *gli*,

- bilježenje glasa [nj] grafemima *gn*,
- bilježenje glasa [š] grafemima *sc*,
- bilježenje glasa [v] grafemom *u*,
- bilježenje glasa [ž] grafemom *x*,
- betacizam,
- sastavljeno pisanje enklitika s naglašenim riječima.

Na gramatičkoj ili morfološkoj razini izdvojeni su sljedeći ilirizmi:

- oblici zamjenica *svi* i *svima*,
- nastavak *-e* u Nom i Acc množ. imenica ž. r.,
- nastavak *-oga, -ega* u Gen i Acc jedn. pridjeva m. r.,
- upotreba prefiksa *pri-*,
- nastavak *-mo* u 1. l. množ. glagola u prezentu i aoristu,
- tvorba imperativa s česticom *neka*,
- upotreba oblika *spava* u prezentu i *porodi* u aoristu.

Na leksičkoj razini izdvojeni su leksemi koji se smatraju posuđenicama iz ilirskoga i sastavljen je popis od 60-ak riječi koje su uključene abecedarij ilirizama u književnosti bugarskih katolika u petom poglavlju. Osim toga u tekstovima bugarskih katolika primijećena je uporaba kontaktne sinonimike, pri čemu je veći broj turcizama u sinonimskim parovima vidljiv u drugoj fazi njihova stvaralaštva.

U četvrtom dijelu rada navode se i nedosljednosti, kolebanja i višestruka rješenja u jeziku kojim se koriste pisci bugarske katoličke pismenosti:

- bilježenje glasa [c] grafemom *z*,
- bilježenje glasa [s] grafemima *ss*,
- dvostruki nastavci (*-nie* i *-ne*) za glagolske imenice,
- višestruki nastavci za 1. lice množ. prezenta (*-mo, -me, -m*).

Na kraju istraživanja navedene su također osnovne osobine jezika bugarske katoličke pismenosti na kraju 18. i početku 19. stoljeća, a među ortografskima se navode sljedeće:

- nepostojanje grafema za poluglas, što uvjetuje korištenje *a* na njegovu mjestu,
- realizacija sonanta [r] kao [ra]
- bilježenje glasa [v] znakom *u*,
- ekavski refleks *jata*,
- provođenje redukcije nenaglašenih vokala u pismu,
- nedosljedno bilježenje obezvučena zvučnih suglasnika na kraju riječi,
- pojednostavljivanje suglasničkih skupina,
- bilježenje glasa [č] znakom *c*,
- bilježenje glasova [lj] i [nj] grafemimaa *gl, gli* odnosno *gn, gni*,
- bilježenje glasa [š] znakovima *sc*,
- bilježenje glasa [ž] znakom *x*,
- nedosljedno bilježenje glasova: [c] kao *c* ili *z*; [g] kao *gh* ili *g*; [i] i [j] kao *i* ili *j*; glas [k] kao *k* ili *c*,
- udvajanje suglasnika,
- sastavljeno pisanje enklitičkih oblika zamjenica i glagola s prethodnom riječi
- nedosljedno bilježenje velikoga i malog početnog slova.

Od morfoloških osobina navode se:

- postupno nestajanje padežnih nastavaka,
- redovita upotreba imenica s određenim članovima,
- tvorba množine imenica nastavkom *-e*,
- upitna zamjenica *koi* služi i kao odnosna,
- analitičko izražavanje komparativa i superlativa pridjeva i priloga uz čestice *po* i *naj*,
- zamjena infinitiva *da*-konstrukcijom

- upotreba različitih vrsta nastavaka u 1. l. množ. prezenta,
- sintetičko izražavanje prošlog vremena svim glagolskih vremena za izricanje prošlosti,
- analitičko izražavanje budućeg vremena konjugiranim oblikom pomoćnoga glagola *šta*, česticom *da* i prezentom konjugiranoga glagola
- sintetički i analitički oblici imperativa
- korištenje prefiksa i prijedloga *u* umjesto *v*.

Jedna od osnovnih osobina jezika autora bugarske katoličke pismenosti je leksički eklekticizam, koji karakterizira leksik različita podrijetla: lokalizmi, turcizmi, grecizmi, latinizmi, ilirizmi, te često korištenje vezničkih riječi i priloga narodnog podrijetla. Primjećuje se upotreba kontaktnih sinonima, kao i glagola, odnosno cijelih surečenica, umjesto trpnih glagolskih pridjeva.

Četvrto poglavlje završava zaključnim razmatranjima o jeziku bugarskih katoličkih pisaca, kojima je dodan komentar dosadašnjih istraživanja i pokušaj sistematiziranja i pojednostavljivanja dosadašnje periodizacije i terminologije kojima se opisivala pisana djelatnost pavličana. Ujedno je potvrđen je stav kako bugarski katolički autori stvaraju zasebnu normu bugarskoga književnog jezika na temelju narodne osnove pavličanskog narječja (KENO).

Peto poglavlje sastoji se od tabličnog abecedarija ilirizama u jeziku bugarske katoličke pismenosti, u kojem se donosi stanje u nekoliko hrvatskih i bugarskih rječnika i kratak komentar zatečenog stanja, a šesti, zaključni dio na jednome mjestu objedinjuje zaključke iz svih dijelova rada.

SAŽETAK

Rad govori o hrvatskim izvorištima bugarske katoličke pismenosti u 18. i na početku 19. stoljeća, želeći ih definirati i detaljnije istražiti. Bugarsku katoličku pismenost čine djela koju su bugarski katolički svećenici pisali od sredine 17. stoljeća za potrebe svojih istovjernika, prvo na ilirskom jeziku, a zatim na vlastitom književnom jeziku stvorenom na osnovi pavličanskog narječja uz unošenje različitih elemenata iz drugih jezika. Glavni je cilj rada usmjerena jezična analiza reprezentativnih djela bugarskih katoličkih pisaca te pronalaženje utjecaja hrvatskog jezika u tim djelima, stoga su najčešće korištene tradicionalne filološke metode.

Korpus istraživanja čine sljedeća djela: (1.) Petar Bogdan Bakšić, *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csoviçanskoga*, (2.) Filip Stanislavov, *Abagar*, (3.) Krsto Pejkić, *Zrcalo istine med carkve istočne i zapadne*, (4.) Pavao Duvanlija Gajdadžijski, duhovne i ostale pjesme, (5.) Petar Kovačev Carski, rukopisni molitvenici, (6.) djela anonimnih autora s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Opisana je biografija svih autora i svako je djelo smješteno u prostorno-vremenski i žanrovski okvir, a govori se i o njegovu mjestu u povijesnom razvoju bugarskog jezika i književnosti. U isto vrijeme navode se zanimljivi podaci o suradnji pojedinih bugarskih i hrvatskih pisaca i jezikoslovaca toga doba, ispravljaju netočni podaci o mjestu rođenja Ivana i Marka Bandulavića te autorstvu Ivanova djela *Pisctole i Evangelya*. Spominje se i velika popularnost pojedinih djela autora čiprovačke škole u Hrvatskoj o čemu je zaključeno iz više hrvatskih rukopisnih i tiskanih prijevoda Bakšićevih *Bogoljubnih razmišljanja* te čak četiri prerade Pejkićeva *Zrcala*, od kojih je jedna postala neizostavan dio *Cvita razlika mirisa duhovnoga* Tome Babića.

Nakon provedene usmjerene jezične analize navode se i opisuju ilirski elementi u tadašnjem jeziku bugarskih katolika na pravopisnoj, gramatičkoj i leksičkoj razini. Vidljivo

je kako se autori prve faze, odnosno pripadnici čiprovačke škole pavličanske književnosti (Petar Bogdan Bakšić i Krsto Pejkić) služe ilirskim jezikom odnosno vlastitom redakcijom ilirskog jezika (Filip Stanislavov), dok autori druge faze, tj. plovdivske škole (Pavao Duvanlija Gajdadžijski, Petar Kovačev Carski i anonimni autori), stvaraju književni jezik na osnovi narodnoga govora uz uključivanje manjeg broja ilirizama.

Na mnogo mjesta primijećen je svojevrstan reciprocitet u kulturnim i jezičnim utjecajima i razmjenama – mogli bismo reći međudjelovanjima – Hrvata i Bugara kroz stoljeća, što može poslužiti kao poticaj za sljedeća istraživanja o, naprimjer, razlikama u hrvatskim verzijama djela bugarskih autora te o ponovnom vrednovanju prvih hrvatskih jezikoslovaca, Kašića i Mikalje, koji svojim neprocjenjivim radom nakon pojave tiska ponovno pokušavaju usustaviti književni jezik za sve Slavene u okrilju Katoličke Crkve.

STRESZCZENIE

Celem dysertacji jest opisanie, zdefiniowanie oraz szczegółowa analiza chorwackich wpływów na bułgarskie piśmiennictwo katolickie XVIII i początku XIX wieku. Literaturę paulicjańską stanowią dzieła pisane na potrzeby współwyznawców przez bułgarskich księży katolickich od XVII wieku, początkowo w języku iliryjskim, a później w odrębnym języku literackim ukształtowanym na podstawie dialektu paulicjańskiego oraz elementów przejętych z innych języków. Ze względu na główny cel pracy, jakim jest ukierunkowana analiza językowa reprezentatywnych dzieł bułgarskich pisarzy katolickich i prześledzenie obecnych w nich wpływów języka chorwackiego, w badaniach najczęściej stosowano tradycyjne metody filologiczne.

Do podstawowego korpusu analizy należą następujące dzieła: (1) Petar Bogdan Bakšić, *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csovičanskoga*, (2) Filip Stanislavov, *Abagar*, (3) Krsto Pejkić, *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*, (4) Pavao Duvanlija Gajdadžijski, poezja (w tym religijna), (5) Petar Kovačev Carski, rękopisy modlitewników, (6) dzieła anonimowych autorów z końca XVIII i początku XIX wieku.

W dysertacji przedstawiono biografie wszystkich autorów, a każde dzieło zostało wpisane w ramy przestrzenno-czasowe i genologiczne oraz usytuowane w kontekście historycznego rozwoju języka i literatury bułgarskiej. W pracy ujęto także informacje o współpracy chorwackich i bułgarskich pisarzy i językoznawców tego okresu, wskazano błędne dane dotyczące miejsca urodzenia Ivana i Marka Bandulaviciów oraz autorstwa dzieła *Pisctole i Evangelya*, które przypisywano Markowi Bandaluviciowi. Poświęcono również miejsce refleksji na temat dużej popularności w Chorwacji niektórych dzieł autorów szkoły cziprowskiej, o czym świadczą chorwackie rękopiśmienne i drukowane przekłady utworu

Bogoljubna razmišljanja Bakšicia, a także aż cztery wersje utworu *Zrcalo* Pejkicia, z których jedna stała się integralną częścią zbioru *Cvit razlika mirisa duhovnoga* Tomy Babicia.

Przeprowadzenie ukierunkowanej analizy językowej umożliwiło wskazanie oraz – w dalszej części rozprawy – szczegółowy opis elementów iliryjskich obecnych w ówczesnym języku bułgarskich katolików, uwzględniający płaszczyznę leksykalną, gramatyczną i ortograficzną. Pozwala to zauważyć, że autorzy pierwszego okresu – przedstawiciele cziprowskiej szkoły literatury paulicjan (Petar Bogdan Bakšić i Krsto Pejkić) – posługują się językiem iliryjskim lub korzystają z własnej redakcji tego języka (Filip Stanislavov), podczas gdy autorzy drugiego okresu, tj. szkoły płowdiwskiej (Pavao Duvanlija Gajdadžijski, Petar Kovačev Carski i anonimowi autorzy), tworzą język literacki na podstawie dialektu paulicjańskiego, z włączaniem mniejszej liczby iliryzmów.

W wielu miejscach zwrócono uwagę na wzajemne wpływy i wymiany między Chorwatami i Bułgarami na przestrzeni wieków, zarówno na płaszczyźnie kulturowej, jak i językowej. Fakt ten może inspirować do podjęcia kolejnych badań, choćby na temat różnic w chorwackich wersjach dzieł bułgarskich autorów, czy też do ponownego objęcia refleksją badawczą działalności pierwszych chorwackich językoznawców, Bartola Kašicia i Jakova Mikalji, którzy po pojawieniu się druku podjęli starania, by usystematyzować język literacki wszystkich Słowian będących w zasięgu wpływów Kościoła Katolickiego.

SUMMARY

This dissertation aims to define and explore the Croatian origins of Bulgarian Catholic literature in the 18th and at the beginning of the 19th century. Bulgarian Catholic literature consists of the works written by Bulgarian Catholic priests since mid-17th century for the needs of the Catholic faithful, first in the Illyrian language, and then in their own standard language created on the basis of the Paulitian dialect with the introduction of various elements from other languages. The main goal of this dissertation is to carry out a focused linguistic analysis of representative works by Bulgarian Catholic writers and to discover the influence of the Croatian language in these works. For this reason, the usual philological methods are predominantly used in the analysis.

The corpus of this study includes the following works: (1.) Petar Bogdan Bakšić, *Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya csoviçanskoga*, (2.) Filip Stanislavov, *Abagar*, (3.) Krsto Pejkić, *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*, (4.) Pavao Duvanlija Gajdadžijski, spiritual and other poems, (5.) Petar Kovačev Carski, handwritten prayer books, (6.) works by anonymous authors from the end of the 18th and the beginning of the 19th century. All the authors' biographies are presented and each of the works is defined in terms of space, time and genre, while special attention is paid to their place in the historical development of the Bulgarian language and literature. At the same time, interesting information is presented about the co-operation between some Bulgarian and Croatian authors and linguists of the day, correcting inaccurate data regarding the place of birth of Ivan and Marko Bandulavić and the authorship of Ivan's works *Pisctola and Evangelye*. References are made to the great popularity of certain works by the authors of the Chiprovtsi School in Croatia, evidenced by several Croatian handwritten and printed translations of Bakšić's

Bogoljubna razmiscglianya and as many as four reworkings of *Zarcalo* by Pejkić, one of which has become an indispensable part of *Cvit razlika mirisa duhovnoga* by Tomo Babić.

Following the focused linguistic analysis, the Illyrian elements in terms of spelling, grammar and lexis in the language of Bulgarian Catholics of the day are enumerated and described. It is evident that the authors of the first phase, that is, members of the Chiprovtsi School of Paulitian literature (Petar Bogdan Bakšić and Krsto Pejkić) use the Illyrian language, i.e., their own version of the Illyrian language (Filip Stanislavov), while the authors of the second phase, i.e., the authors of the Plovdiv School (Pavao Duvanlija Gajdadžijski, Petar Kovačev Carski and anonymous authors), create a standard language based on the vernacular with the inclusion of a small number of words derived from Illyrian.

A certain reciprocity is noted in the cultural and linguistic influences and exchanges – i.e. interactions of sorts – between Croats and Bulgarians over the centuries, which can serve as an incentive for future research into, for example, differences in the Croatian versions of the works by Bulgarian authors and into the re-evaluation of the first Croatian linguists, Kašić and Mikalja, who, with their invaluable work following the advent of the press, again try to systematise the standard language for all the Slavs within the Catholic Church.

Popis preslika i tablica korištenih u radu

Popis preslika:

Preslik 1. Krsto Pejkić, *Zrcalo, Štiocu razboritomu* (izvor: DiZbi.HAZU).....78

Popis tablica:

Tablica 1. Transliteracija Stanislavovljeve ćirilice (autor: NR).....70

Tablica 2. Abecedarij ilirizama u književnosti bugarskih katolika (autor: NR).....112

IZVORI I RJEČNICI

BRIT: *Encyclopædia Britannica*. (2013). Encyclopædia Britannica, inc. <https://www.britannica.com/>

CENS: Национален статистически институт. Преброяването на населението и жилищния фонд в Република България 2011. <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx> (28. 07. 2023.)

DIZBI: Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. <https://dizbi.hazu.hr/>

HBL: *Hrvatski biografski leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/>

HEMU: *Hrvatska enciklopedija (1941. – 1945.)* Red. Ujević, M. Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije. <https://hemu.lzmk.hr/>

HJP: Hrvatski jezični portal. <https://hjp.znanje.hr/>

HRENC: *Hrvatska enciklopedija*. (2017). Red. S. Ravlić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/>

Kašić, B. (2002). *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige/Institutionum linguae illyricae libri duo*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

LAT: *Thesaurus Precum Latinarum* (1998). <https://www.preces-latinae.org/>

Pejkić, K. (1716). *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne*. Venecija. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=273754>

POLENC: *Internetowa encyklopedia PWN*. <https://encyklopedia.pwn.pl/>

Mikalja, J. (2011). *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.)*. Transkripcija i leksikografska interpretacija. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.

ГУТ: Гутенберговата революция и българите. <http://gutenberg.swu.bg/prints/>

Илиева, Л. (2020). *Кръстьо Пейкич от Чипровец, Огледало на истината между источната и западната църква, Венеция, 1716 г.* Превод, въстъпителна студия и бележки: Илиева, Л. Благоевград: УИ Неофит Рилски.

КЕНОР: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*. (2012). Българска академия на науките, Руска академия на науките. София: Издателство Валентин Траянов.

МРМР: Сайт на кв. Миромир, гр. Хисаря. Свещеници.. <http://www.miromir-h.narod.ru/sveshtenici.html>

ОУПП: ОУ „Петър Парчевич“ гр. Чипровци. Образователна институция към Министерство на образованието и науката. *История*. <https://ou-chiprovtzi.eu/%d1%83%d1%87%d0%b8%d0%bb%d0%b8%d1%89%d0%b5%d1%82%d0%be/%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%8f/> (25. 07. 2023.)

СТБЛ: *Старобългарска литература: енциклопедичен речник*. (2003). Петканова, Д., Добрев И., Милтенова, А. Велико Търново: Абагар.

LITERATURA

Brozović, D. (1973). *Uloga bosanskohercegovačkih franjevacā u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića*. Jezik, XX, sv. 2. Zagreb.

Czarnecka, K. (2017). *Od Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego do YOUCAT. Uwagi o modelach pytań katechizmowych*. Poznańskie Spotkania Językoznawcze. Dyskurs religijny 1. Nr 33. Poznań. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/psj/article/view/16593/16422> (17. 3. 2020.)

Divković, M. (1683.) *Nauk karstianski*. Venecija.

Farlati, D. (1775). *Illyricum Sacrum V*. Venecija.

Feldvari, K. (2010). *Interdisciplinarnost u istraživanju molitvenika i katekizama*. Libellarium, III, 1. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera. s. 43–80. <http://www.libellarium.org/index.php/libellarium/article/view/146> (17. 3. 2020.)

Fermendžin, E. (1892). *Actae Bosnae. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen 23*. Zagrabiae: Ex Officina Societatis Typographicae.

Fermendžiu, E. (1887). *Acta Bulgariae ecclesiastica. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen 18*. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum.

Fortescue, A. (1911). *Paulicians*. The Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/11583b.htm> (8. 4. 2020.)

Fučić, B. (2000). *Loreto*. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Red. Badurina A. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Grickat, I. (1985). *Jezička analiza južnoslovenskih abagara*. Južnoslovenski filolog, nr. XLI. <http://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/1395>. 21.03.2019.

Herceg, K. (2010). *Isusovci u Hrvatskoj – obrazovanje i znanost*. Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije, No.1–4. Zagreb. <https://hrcak.srce.hr/82328>. 17. 4. 2018.

Hoško, F. E. (1985). *Negdašnji hrvatski katekizmi*. Zagreb: Salezijanski provincijalat.

Jakšić, J. (1995). *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma*. Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol.

Jurić, J. (1982). *Ilirski kolegij u Loretu (1580. – 1860.)*. Vrela i prinosi, zbornik za povijest isusovačkog reda u Hrvatskoj, br. 13. Zagreb.

Jurić, J.; Korade, M. (1982). *Iz arhivske građe o Ilirskom kolegiju u Loretu (1580. – 1658.)*. Vrela i prinosi, zbornik za povijest isusovačkog reda u Hrvatskoj, br. 13. Zagreb.

Jurić, J.; Korade, M. (1984). *Iz arhivske građe o Ilirskom kolegiju u Loretu II. Podaci o pitomcima Ilirskog kolegija u Loretu (1659. — 1686.)*. Vrela i prinosi, zbornik za povijest isusovačkog reda u Hrvatskoj, br. 14. Zagreb.

Katičić, R. (2013.) *Hrvatski jezik*. Zagreb: Školska knjiga.

Kolarić, J. (1996.) *Hrvatski kajkavski molitvenici i njihov utjecaj na duhovnost*. Kajkavianiana Croatica. Zagreb: Hrvatska kajkavska riječ.

Krasić, S. (1998). *Papinski dekreti iz godina 1622. i 1623. o osnivanju katedri za hrvatski jezik na europskim visokim školama i sveučilištima*. Povijesni prilozi, Vol. 16, No. 16. <https://hrcak.srce.hr/107131>. 17. 10. 2017.

Krasić, S. (2009). *Počelo je u Rimu – katolička obnova i normiranje hrvatskog jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska.

Mamić, M.; Periša, A. (2018.) *Trebamo li mijenjati Očenaš – što, kako i zašto?* *Tisućljetni Očenaš naš hrvatski*. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika. God. 65., br. 2. s. 41. – 80. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Manova, I. (2012) *Historico-Philosophical Studies on Krastyo Peykich Of Chiprovtsi (1666 – 1730): An Overview of the Literature and Some Critical Remarks*. *Philosophia*, 4, 2012. <https://philosophia-bg.com/philosophia-4-2012/historico-philosophical-studies-on-krastyo-peykich-of-chiprovtsi-1666-1730-%d0%b0n-overview-of-the-literature-and-some-critical-remarks/> (11. 7. 2023.)

Murko, M. (1927). *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Praga: Česká grafická unie; Heidelberg: Carl Winter

Universitätsbuchhandlung. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-XU6SATN9>. (16. 4. 2018.)

Nikolin, S. (2008). *Pavlikijani ili banatski Bugari*. XXI vek, broj 3. Pančevo.

Pilar, I. (2007). *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*. Pilar, časopis za društvene i humanističke studije. Godište II. br. 4(2)

Radaković, N. (2018). *Ilirski kolegij u Loretu kao mjesto kulturnih i jezičnih međudjelovanja*. Вісник Львівського університету. Серія філологічна, vol. 69, str. 170-176.

Rošćić, N. M. (1983). *Hrvatska hodočašćenja u Loreto*. Croatica Christiana periodica, Vol. 7, No. 11. Zagreb. <https://hrcak.srce.hr/98793>. (16. 4. 2018.)

Selimski, L. (1999). *Katolicka próba utworzenia odrębnej normy bułgarskiego języka literackiego*. Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś II. Red. J. Świdziński. Poznań.

Šundalić, Z. (2003.) *Študenac nebeski*. Molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do kraja 18. stoljeća (s posebnim osvrtom na Antuna Kanižlića). Split: Književni krug.

Tsibranska-Kostova, M. (2016). *Абагарът на Филип Станиславов: От артефакта към езиковия ресурс*. Zeszyty cyrylo-metodiańskie. 5/2016 <http://journals.umcs.pl/zcm/article/view/4724/3442>. 03. 04. 2018. (13. 7. 2020.)

Turčinović, J. (1973). *Misionar Podunavlja Bugarin Krsto Pejkić (1665–1731), njegovo doba i njegove rasprave o islamu i pravoslavlju*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Vaneigem, R. (1993). *The Resistance to Christianity. The Heresies at the Origins of the 18th Century*. <http://www.notbored.org/resistance.html> (8. 4. 2020.)

Venier, G. (2015). *Konzuli i konzularna služba Dubrovnika (komune) i Dubrovačke Republike u balkanskom zaleđu (XII. – XV. st.)*. Zagrebačka pravna revija, Vol. 4 No. 3. Zagreb.

Vražalica, E. (2018.) *Bosančica u ćiriličnoj paleografiji i njen status u filološkoj nauci*. Književni jezik 29 (7/27). http://izj.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/01_Edina_Vrazalica_Bosancica_u_cirilicnoj_paleografiji.pdf (13. 2. 2021.)

Vučković, M. (2008). *Savremena istraživanja malih etničkih zajednica*. XXI vek, broj 3. Pančevo.

Walczak-Mikołajczakowa, M. (2017). *Katechizm dla banackich bułgarów z 1991 roku – świadectwo tradycji kulturowej i językowej*. Поклонъ предъ буквьнымъ словесьмъ, red. S. Valchanova, A. Dzheliova, A. Gioshev. Plovdiv: Fast Print Books. s. 209–215.

Walczak-Mikołajczakowa, M; Baer, M. (2012). *Wpływy chorwackie na język bułgarskich katolików (na przykładzie tłumaczeń hymnu Ave maris stella*. Chrzescijański Wshód - Zachód. Formy dialogu, wzory kultury, kody pamięci. Poznań.

Walczak-Mikołajczakowa, M. (2004). *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Zazinović K. (1941). *Ilirski kolegij sv. Petra i Pavla u Fermu*. Bogoslovska smotra, Vol. 28, No. 4. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=73447. (15. 4. 2018.)

Zbornik o Rafaelu Levakoviću. (2010). Red. P. Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Živković, P. (1993). *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika*. Croatica Christiana periodica, Vol. 17, No. 31. <https://hrcak.srce.hr/81579> (8. 4. 2020.)

Абаджиева, М. (2014). *Павликянската книжнина от XVIII в. – пример за книжовен език на народна основа*. Международната научна конференция „Писменото наследство и информационните технологии“. Варна.

Абаджиева, М. (2014). *Християнската лексика в ръкопис № 778 на католическия книжовник Петър Ковачев Царски*. Име и святост. София: Род.

Абаджиева, М. (2017). *Лексикални данни за литературата на българите католици от XVIII в. с оглед на новооткрития в Румъния ръкопис на книжовника Петър Ковачев Царски от 1779 г.* Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. София.

Абаджиева, М. (2023). *Книжнината на българите католици от XIX век и банатската книжнина*. София: Българска академия на науките.

Абаджиева-Йорданова, М. (2017). *Павликянската книжнина от XVIII век в историята на българския език*. Научната дисертация. София: БАН.

Ангелов, Б. (1983). *Старобългарско книжовно наследство*. София: Наука и изкуство.

Андрейчин, Л. (1977). *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета.

Бехиньова, В. (1975). *Барокът и литературата на българските католици*. Литературна мисъл XIX, кн. 2. София.

Богданов, И. (1966). *Българска литература в дати и характеристики 817 – 1965*. София: Народна просвета.

Богданов, И. (1983а). *Тринадесет века българска литература, ч. 1. Стара българска литература. Литература на възраждането*. София: Наука и изкуство.

Богданов, И. (1983б). *Тринадесет века българска литература, ч. 2. Нова българска литература*. София: Наука и изкуство.

Вечева, Е. (1988). *Католиката пропаганда и българската народност през XVII век*. България, Италия и Балканите. Обществено-икономически и културно-естетически отношения (XV–XX). София.

Гандев, Х. (1939). *Рано възраждане*. София.

Георгиев, Е. (1973). *Българска литература в общославянското и общоевропейското литературно развитие*. София.

Димитров, Б. (2017). *Петър Богдан Бакиев*. София: Издателство “Захарий Стоянов”.

Димитрова, М. и др. (2009). *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад.

Динеков, П. (1977). *Българска литература през XVII век*. София.

Динеков, П. (1980). *Католиката книжнина в историята на българската литература (методологически въпроси)*. Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. София: Наука и изкуство. 287-291.

Динеков, Петър. (1988). *Похвала на старата българска литература*. София: Български писател.

Дограмаджиева, Е.; Костова, К. (1988). *Проблеми дефиниции древнобългарского языка на основе определении других древних славянских языков*. Славянска филология, 19. София.

Дринов, М. (1869). *Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес*. Виена.

Духков, Д.; Станков, Р.. (1988). *К вопросу об основных положениях становления и развития древнобългарского литературно-письменного языка и его изводов*. Palaeobulgarica 1. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=550762> (13. 9. 2020.)

Иванова, Д. (2012). *По някои актуални въпроси от историята на българския книжовен език*, у: Научни трудове, том 50, кн. 1, сб. В – Филология. Пловдив: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски” (<http://docplayer.bg/223665632-по->

[някои-актуални-въпроси-от-историята-на-българския-книжовен-език-1-диана-иванова-пловдивски-университет-паисий-хилендарски.html](https://www.academia.edu/19917625), 26. 3. 2022.)

Иванова, Н. (1989). *Ролята на южнославянския „илирийски“ език в българо-хърватските книжовноезикови контакти през XVII век*. Международен конгрес по българистика II, т. 4. София

Иванова, Н. (1990). *Кръстьо Пейкич в южнославянските книжовноезикови контакти от началото на XVIII век*. София.

Иванова, Н. (1998.) *Контактни синоними в съчиненията на Петър Богдан Бакич, Филип Станиславов и Кръстьо Пейкич*. Старобългаристика, nr. 4, 1998 (XXII), 101–110.

Иванова, Н. (2000). *Кирило-методиевата традиция в българската католическа книжнина от XVII век*. Acta Paleoslavica vol. 1. Ur. M. Mladenova. Sofia: Heron Press.

Иванова-Мирчева, Д. (1987). *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. София: Издателство на БАН

Илиева, Л. (2010). „Абагар“ на Филип Станиславов „Од Велике Булгарие Бискуп“ (1651 г.): културен и книжовноезиков проект на образован християнин. <https://www.academia.edu/19917625> (10. 4. 2020.)

Илиева, Л. (2017). *Новооткрита първопечатна книга на български автор от 1679 година*. Orbis Linguarum. Езиков свят. Vol. 15, No. 2. Благоевград: Филологически факултет. стр. 7 - 11. https://www.academia.edu/34852966/A_newly_discovered_printed_book_by_a_Bulgarian_author_printed_in_1679 (3. 8. 2023.)

Илиева, Л. (2018). *Открит е първият трактат върху българската история: Петър Богдан, за древността на бащината земя и за българските неща*. Balcanistic Forum, Vol. 1/2028. https://www.academia.edu/35213829/The_First_Tractate_on_Bulgarian_History_Found_Petar_Bogdan_On_the_Antiquity_of_the_Father_s_Land_and_on_the_Bulgarian_Things (3. 8. 2023.)

Иречек, К. 1978. *История на българите*. София: Издателство Наука и изкуство.

История на българска литература в четири тома. (1963). Ред. В. Белчев, Е. Георгиев, П. Динеков. София: Българска академия на науките.

История на новобългарския книжовен език. (1989). ред. Е. Георгиева и др. София: Българска академия на науките.

Календар св. св. Кирилъ и Методи. (1917–1950). София: Комитет на добрия печат.

Каранфилов, Е.; Драгова, Н.; Игов, С.; Андохова, З. (?). *Българска литература за кандидатстващите чужди граждани в българските висши учебни заведения*. София: Инфопрес.

Колендић, П. (1927). *Софијски надбискуп фра Петар Богдан Бакишић*. Гласник Скопског научног друштва. књ. II, св. 1-2. Скопље.
[http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/GSND\(1926-1940\)/GSND1927/1927.07.%20Kolendi%C4%87,%20P.%20-%20Sofijski%20nadbiskup%20fra%20Petar%20Bogdan%20Bak%C5%A1i%C4%87.pdf](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/GSND(1926-1940)/GSND1927/1927.07.%20Kolendi%C4%87,%20P.%20-%20Sofijski%20nadbiskup%20fra%20Petar%20Bogdan%20Bak%C5%A1i%C4%87.pdf) (7. 4. 2020.)

Кривчев, П.; Патазов, Ђ. *Свещеници служили в енория “Пресвето Сърце Исусово”*. http://catholic-rk.com/?page_id=4. (17. 10. 2017.)

Мариновъ, Д. (1894). *Чипровци или Кипровецъ*. Сборник народни умотворения, наука и книжнина, книга XI. София: Държавна печатница. Стр. 135–144.

Милевъ, Н. И. (1914). *Католишката пропаганда въ България прѣзъ XVII вѣкъ*. София.

Милетич, Л. (1894). *Изъ историята на българска католишка пропаганда въ XVII вѣкъ*. Български прѣгледъ. Година 1, книга X. София: Печатница Вълковъ.

Милетич, Л. (1903). *Нашиите павликяни*. СБНУ, кн. XIX. София.

Милетич, Л. (1912). *Павликянското наречие*. СБНУ, кн. XXVI. София.

Мирчев, К. (1952). *Историческа граматика на българския език*. София.

Михайлов, К. (1992). *Кратък католически катехизис*. Бургас.

Николов, Н. (1995). *Чипровското училище*. София: Борина.

Николова, Н. (2006). *Билингвизмът в българските земи през XV-XIX век*. Шумен.

Параскова Младенова, М. (2021). *Банатският български книжовен език в контекста на славянската лингвистика (история, динамика на нормата и езикови политики)*. Благоевград: УИ Неофит Рилски.

Пеневъ, Б. (1930). *История на новата българска литература*. София: Държавна печатница.

Петканова, Д. (1997). *Старобългарска литеатура IX-XVIII век*. София.

Радева, Д. (2006). *Павликяни и павликянство в българските земи (архетип и повторения VII–XVII век)*. София: Парадигма.

Радева, Д. (2018). *Българските павликяни между православието, католицизма и исляма XVII–XX век*. Религия, национална идентичност и държавност на Балканите през

XIX – XXI в. Том 1. Велико Търново: Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий

Селимски, Л. (1987). *Любомир Милетич и изучаването на павликянския говор*. Език и литература, год. XLII бр. 3.

Селимски, Л. (2020). *За езика на Павликянски ръкопис № 778*. *Buġarystyka – traducje i przyszłość*. <https://publikacje.pan.pl/Content/120479/PDF/2020-01-BULG-07-Selimski.pdf> (13. 9. 2023.)

Списаревска, Й. (1983). *Българската интелигенция през първите десетилетия на 17 век и Италия*. Проблеми на културата, 5, s. 80–90.

Станчев, К. (1975). *Поезията на българските павликяни*. Литературна мисъл. XIX, No. 1, str. 63–71.

Станчев, К. (2016). *Павликяните – ученици на дявола. Бележки относно финала на апокрифния разказ за произхода на павликяните*. *Vis et sapientia. Studia in honorem Anisavae Miltenova*. Нови извори, интерпретации и подходи в медиевистиката. София: Българска академия на науките.

Станчев, К. (2008). *Православието през погледа на българските католици от XVII век*. *Religijna mozaika Bałkanów*. Ur. Walczak-Mikołajczakowa, M. Gniezno. Стр. 55–61

Такела, Д. Е. (1894). *Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдивско*. Сборник народни умотворения, наука и книжнина, книга XI. София: Държавна печатница. Стр. 103–134.

Теодоров-Балан, А. (1896). *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*. Пловдив.

Харалампиев, И. (2001). *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново.

Цибранска-Костова, М.; Абаджиева, М. (?). *За лексиката с чужд произход в католическата книжнина от XVII–XVIII в. (По материал на Абагара на Филип Станиславов и сборник № 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски)*. Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. Книга XXIX. София: БАН <https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2018/08/IZVESTIA-IBE-XXIX-7-46-Tsibranska-KostovaAbadzieva.pdf> (14. 8. 2022.)

Цонев, Б. (1894). *Новобългарската писменост преди Паусия*. Български преглед, год. 1.

Шишманов, И. (1928). *Кога се начева новобългарската литература*. Родна реч, год. 1.

Янков, А. (2003). *Календарни празници и обичаи на българите католици (края на XIX – средата на XX век)*. София: Академично издателство Марин Дринов